

Stanislovas Buchaveckas

Kelmės ir Vaiguvo valsčių žydų bendruomenės ir jų žūtis 1941 m.

Straipsnio tikslas – atskleisti kai kuriuos su holokaustu susijusius įvykius Lietuvai pragaištingų bolševikų (1940–1941) ir nacių (1941–1944) okupacijų kontekste ir šių nusikaltimų ypatumus 1941 m. Kelmės mieste ir valsčiuje (Raseinių apskritis), taip pat gretimame Vaiguvo valsčiuje (Šiaulių apskritis; dabar abi gyvenvietės yra Kelmės rajone). 1941 m. dauguma abiejų valsčių žydų buvo sušaudyta prie Kelmės. Tada Kelmė priklausė Raseinių apskrities šiaurės vakarų daliai. Čia buvo ir valsčiai (Kražių, Viduklės, Nemakščių), kuriuose 1941 m. gyvenusių žydų žūtis apibūdinta ankstesniuose leidinio „Genocidas ir rezistencija“ numeriuose – 2009 m. Nr. 2(26), 2010 m. Nr. 1(27) ir Nr. 2(28). Trečia pagal dydį apskrityje (po Raseinių ir Jurbarko miestų) Kelmės žydų bendruomenė iki 1940 m. atliko neproporcingai didesnę vaidmenį (nei turėjo narių) Lietuvos Respublikos žydų (litvakų) kultūriniame gyvenime. O Vaiguvo žydai, nors gyveno kitoje apskrityje, ūkio, prekybinių ryšių ir kultūros srityse orientavosi į Kelmę. Straipsnyje daugiausia remiamasi Lietuvos ypatingojo archyvo baudžiamosiomis bylomis, Lietuvos centrinio valstybės archyvo fondais, Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus ir Kelmės krašto muziejaus medžiaga, kai kuriais kitais šaltiniais, tyrėjų ir autorių darbais, atsiminimais.

IVADAS

Straipsnis tęsia Vokietijos nacių 1941 m. vykdytų pietvakarių Žemaitijos miestų ir miestelių žydų žudynių tyrimus. Tačiau šįkart nesiribojama vieno valsčiaus bendruomenės (kad ir kokia didelė ji būtų buvusi) tragedija, bet gilinamasi į dviejų kaimyninių valsčių 1941 m. vasaros įvykių ir į jų interpretavimo problemas. Straipsnis nepretenduoja į išsamią studiją. Iš karto reikia pasakyti, kad net panaudoti nauji šaltiniai neleidžia atsakyti į visus klausimus. O gilinimasis į naują faktografinę ir atsiminimų medžiagą iškelia naujų klausimų. Norint į juos atsakyti, reikia susipažinti su daugiau archyvinių šaltinių ir atlikti papildomų tyrimų. Ypač tai pasakytina apie Lietuvą okupavusių Vokietijos nacių – tiek žydų holokausto priemonių ir žudynių organizatorių, tiek tiesioginių žydų getų valdytojų (t. y. karo komendantų, operatyvinių padalinių karininkų, kitų vokiečių įstaigų pareigūnų) ir ten įkalintų žmonių kankintojų (jais neretai buvo ir 1941 m. vasarą vermachto užnugaryje esantys vokiečių kareiviai), tiek masinių ir kitų egzekucijų vykdytojų ir žudikų – vaidmenį. Jis istoriografijoje kol kas nėra išsamiai ir tinkamai susistemintas bei faktografuotas.

Iš dalies įvyko tai, ko 1941 m. siekė vokiečių saugumo policijos ir SD A operatyvinės grupės (vok. *Einsatzgruppe*) vadas SS brigadenführeris W. Stahleckeris, – kad vokiečių saugumo policija „veiktų užkulisyje. (...) viskas turėjo atrodyti taip, tarytum vietiniai gyventojai viską būtų darę savo iniciatyva, natūraliai reaguodami į ligšiolinį komunistų terorą ir žydų priespaudą. (...) Vienas saugumo policijos uždavinių buvo skatinti apsivalymo tendencijas ir nukreipti jas tinkama vaga, kad valymo operacijos [žydų žudynės. – S. B.] pasibaigtų kuo greičiau. Ne mažiau svarbu buvo sukurti neginčijamą faktą, kuriuo vėliau būtų galima įrodyti, kad išvaduoti gyventojai patys savaime griebėsi griežčiausių priemonių prieš bolševikinius ir žydiškuosius priešus. Tai reikėjo padaryti, kad neiškiltų aikštėn vokiečių įstaigų nurodymai.“⁴¹ Įgyvendinti nacių siekį dėl žydų žudynių kuo daugiau kaltės primesti vietos gyventojams iš dalies padėjo ir tai, kad Sovietų Sąjungoje ir jai priklausančioje Lietuvoje 1940–1944 m. istorija kelis dešimtmečius buvo falsifikuojama. O kitų šalių istorikai ar publicistai neretai vadovavosi sovietų propagandos stereotipais arba buvo jų veikiami. Be to, kai kurie Vakarų tyrėjai pateko į minėto W. Stahleckerio „neginčijamų faktų“ ratą, kuriam susidaryti padėjo dar ir ta 1941 m. istorijos aplinkybė, kad nacių pareigūnai daugelį įsakymų persekioti ir žudyti žydus duodavo žodžiu. Dažniausiai tokiu žodiniu nurodymu 1941 m. Birželio sukilimo metu ar vėliau susidariusios lietuvių laikinosios savivaldos institucijos, policija ir kai kurie vietiniai gyventojai buvo įtraukti į žydų išpilietinimo, diskriminavimo ir izoliavimo priemones, o vėliau (jeigu žydai nebuvo perkelti į kitas apskritis ir valsčius) – ir į žudynes. Tad Lietuvos archyvų fondų bylose faktus ir kitas vokiečių saugumo policijos ir SD A operatyvinės grupės būrio (*Ein-*

satzkommando) ar ypatingųjų būrių (*Sonderkommandos*) padalinių profesionalių žudikų dalyvavimo atskirų Lietuvos vietovių holokausto įvykiuose žinias reikia rinkti po kruopelę, ieškoti liudytojų, dar galinčių tuo klausimu padėti atsiminimais. Dar nepanaudotos ir svarbių istorijos šaltinių paieškų užsienio šalių archyvuose galimybės.

Nustačius didesnę, nei iki šiol manyta, nacių operatyvinių, vermachto karininkų ir vokiečių okupacinės civilinės valdžios įstaigos (gebitkomisariato) Šiaulių apygardoje vaidmenį nesumažėtų į nacių vykdyto holokausto pinkles įtrauktų ir žmoniškumui nusikaltusių konkrečių lietuvių kaltę. Daugelis jų kalėjo sovietų konclageriuose, jų šeimos buvo represuotos ir ištremtos. Tačiau baudžiamosiose bylose suimtųjų ir liudytojų parodymai dažnai buvo falsifikuojami. Todėl neretai bylas kartu su kaliniais iš Vorkutos ir kitų GULAG'o konclagerių grąžindavo atgal į Lietuvą papildomai ištirti. Buvo nemažai atvejų, kai paaiškėdavo, kad tardytojas, padedamas vertėjo, buvo sukūręs „reikalingus“ parodymus ar perkėlęs iš vienos bylos į kitą suimtuosius inkriminuojančius faktus. Iš baudžiamųjų bylų apeliacijų (dar iki Josifo Stalino mirties), jų persvarstymo (jau chruščioviniais metais) matyti, kad mušami suimtieji savo parašu patvirtindavo viską, ką į tardymo protokolą norimai bylos eigai patvirtinti įrašydavo tardytojai. Tokių tardymų metu kankinami ir sumušti „baltieji partizanai“ (per 1941 m. Birželio sukilimą ar vėliau į vietovės apsaugos būrį įstoję vyrai) parodymuose „išvardydavo“ kitų asmenų, 1941 m. „išdavusių Tėvynę“, pavardes (iš tikrųjų jos būdavo įrašomos tardytojo pagal jo ar vietos strībų norą ką nors nubausti, kam nors atkeršyti už suėmimą nacmečiu ar pan.). Kaltinimui sustiprinti būdavo įrašomi nusikaltimai prieš žydus. Tikrovėje daugelis tų asmenų nebuvo prisidėję prie holokausto kaip nacių talkininkai, bet per Birželio suki-

limą ir kurį laiką po jo savo vietovėje atliko savanorio sargybinio funkcijas ir pasitraukė iš apsaugos būrio dar iki to laiko, kada naciai tokio sumažėjusio būrio vyrus pradėjo naudoti savo užmačioms prieš žydus.

Šiame straipsnyje nekartosime anksčiau esančiuose trijuose Raseinių apskrįčiai skirtuose straipsniuose² pateiktų įvadinės dalies teiginių ar 1940–1941 m. laikotarpio (bolševikmečio ir nacmečio pradžios) įvykių Lietuvoje vertinimų ir holokausto temai skirtos istoriografijos (Sauliaus Sužiedėlio, Arūno Bubnio, Solomono Atamuko, Dovo Levino, Valentino Brandišausko ir kitų autorių darbų apžvalgos). Tik reikia pažymėti, kad sovietiniuose tekstuose (įskaitant periodiką) tarp ideologinių klišių, kuriomis buvo koneveikiami vadinamieji buržuaziniai nacionalistai ar „vanagai iš už Atlanto“ (lietuvių išeiviai, siekę atkurti Lietuvos valstybę), galima rasti faktų, padedančių po beveik septynių dešimtmečių plačiau praskleisti istorijos šydą ir geriau ištirti holokaustą Kelmėje ir Vaiguvoje. Tačiau sovietmečio periodikos tekstuose, kaip ir minėtose baudžiamosiose bylose, yra ir klastočių, ir atvejų, kai žydų žudikai ar konvojuotojai buvo suplakti su vyrais, kurie dar iki įžengiant vokiečių kariuomenei įsitraukė į Lietuvoje vykstantį sukilimą, nukreiptą prieš sovietų valdžią ir Raudonąją armiją. Be to, žydai sovietmečio straipsniuose dažnai virsdavo žmonėmis be tautybės – „tarybiniais piliečiais“. Tad rašant straipsnį pasinaudota įvairiu laiku užrašytais arba patekusiais į periodikos straipsnius 1941 m. įvykių liudytojų atsiminimais.

Iš naujesnės lietuvių lokalinės istoriografijos galima paminėti knygą „Kelmės kraštas“³, Kelmės rajono kraštotyrininko Vaclovo Rimkaus, istoriko Alfonso Eidinto ir kitų autorių straipsnius. Jų pavadinimai pateikiami nuorodose. Tyrinėjant šios Žemaitijos dalies žydų žūtį susipažinta su

anglų kalba parašyto darbo „Kelmė – išrautas medis (Lietuva)“⁴ dalimis, skirtomis holokausto įvykiams Kelmės valsčiuje nušviesti. Tekstai apie žydų bendruomenės naikinimą daugiausia parengti pagal kelių išsigelbėjusių Kelmės valsčiaus žydų atsiminimus. Jie yra svarbūs 1941 m. įvykių tiek Raseinių apskrityje, tiek visoje Žemaitijoje istoriografijai.

Sovietinės lietuvių enciklopedijos Kelmėi skirtuose straipsniuose apie žydus neužsiminė net pateikdamos metų, kada žydai Kelmėje sudarė gyventojų daugumą, duomenis. Su holokausto įvykiais susijusiuose sakiniuose nužudyti žydai pateko į minėtą aukų be tautybės („tarybinių žmonių“) kategoriją. Įdomu, kad iš tų enciklopedijų straipsnių aiškiai matyti, jog apibūdinant XIX a. ir XX a. pirmuosius dešimtmečius neretai buvo remiamasi JAV išleista „Lietuvių enciklopedija“ ir Broniaus Kviklio „Mūsų Lietuvos“ ketvirtuoju tomu⁵, kur išryškintas žydų vaidmuo aprašomų gyvenviečių istorijoje. JAV išspausdintų leidinių tekstuose apie gyvenvietes nepamiršta parašyti ir apie Kelmės valsčiui priklausančiame Liolių bažnytkaimyje gyvenusius žydus⁶. Į Lietuvoje leidžiamų enciklopedinių leidinių vietovių aprašymus žydai sugrįžo po 1990 m. Mūsų tyrimui esminis yra šis enciklopedijos sakiny: „1941 07 26 Paverpenio kaime (prie Kelmės) vok. okup. valdžios nurodymu nužudyta ir užkasta apie 480 Kelmės miesto ir apylinkių gyventojų žydų.“⁷ Aiškinantis abiejų valsčių žydų tragediją svarbi yra Lietuvos žydų Izraelyje asociacijos sudaryta lentelė „Masinių žudynių vietos ir datos“. Joje surašytos Lietuvos vietovės, turėjusios didesnes ar mažesnes žydų bendruomenes ir, jei yra kokių nors duomenų ar skaičiavimų, nurodytas aukų skaičius, žudynių vieta ir data. Prie Kelmės vietovardžio lentelėje įrašytas 2000, prie Vaiguvo – 118 aukų skaičius⁸.

KELMĖS VALSČIAUS ŽYDŲ BENDRUOMENĖ

Manoma, kad Kelmėje žydai apsigyveno jau XV a. Pasibaigus dviejų šimtų metų karams su vokiečių riteriais prie svarbių kelių sankirtos buvusi gyvenvietė žydus viliojo galimybėmis verstis prekyba, užsiimti užieigų ir nakvynės paslaugų teikimo verslu, vėliau – ir amatais. Susidarė žydų kahalas, t. y. bendruomenė. 1765 m. Kelmėje buvo suskaičiuoti 39 žydų namai su 253 gyventojais. Dar 48 žydai gyveno prieglaudoje. 1784 m. užrašyti tik 197 žydų tautybės gyventojai⁹. Gyvenviečių statistikos tyrėjo Kazimiero Misiaus nuomone, per du dešimtmečius žydų nesumažėjo, bet pati bendruomenė pateikė valdžios įstaigoms skirtus netikslus savo kahalų narių duomenis, siekdama sumažinti mokesčių našta. Taip žydų kahalų vadovai neretai elgėsi¹⁰. Ilgainiui Kelmėje susidarė viena didžiausių Žemaitijos žydų bendruomenių. Ji turėjo net kelias sinagogas, maldos namus ir mokyklas, tarp jų – judaizmo mokslo ir mokymo, teikusių aukštesnįjį bendrąjį ir religinį išsilavinimą. Kelmės valsčiaus žydų bendruomenė gausiausia buvo XIX a. pabaigoje ar XX a. Tada miestas augo sparčiausiai, atsirado didesnių pramonės įmonių, kurių daug priklausė turtingiems žydams¹¹. 1897 m. Kelmės mieste gyveno 3914 žmonių, iš jų – 2710 žydų¹².

Kelmė – daugelio žinomų žydų teologijos, politikos, kultūros ir kitų visuomenės gyvenimo sričių veikėjų ir verslininkų gimtinė arba miestas, kuriame jie ilgą laiką gyveno. Tų žymių kelmiškių veikla ir darbai, taip pat miesto žydų bendruomenės istorijos temos gali būti tyrimo objektas. O šiame straipsnyje apsiribosime kai kuriais faktais ir šiek tiek praplėsime tik vieną mažiau žinomą valsčiaus bendruomenės istorijos aspektą – žydų ūkininkavimą.

Lietuvos Respublikos laikotarpiu (1918–1940) Kelmė išliko svarbus pietryčių Žemaitijos provincijos masto amatų ir prekybos centras prie Karaliaučiaus–Tilžės–Šiaulių–Rygos plento. Jame dauguma prekybos ir kito verslo įmonių tebe priklausė žydams. Su jais vis labiau konkuravo lietuviai, tačiau dėl to, atrodo, didesnio tarpusavio priešiško kumo čia nebuvo. „Žydų gamybinio, paslaugų verslo produktais naudojosi tiek mūsų šeima, tiek ir kitos lietuvių šeimos, nebuvo skirstymo į parduotuves pagal jų savininkų tautybę“, – taip mieste iki 1940 m. buvusią žydų ir lietuvių toleranciją prekinių santykių srityje prisiminė Mikalina Lukonienė¹³. Kelmės mieste ir valsčiuje žydai vyravo ir sveikatos apsaugos srityje. Jais buvo net labiau pasitikima nei lietuviais, ir tik 1918–1940 m. laikotarpio pabaigoje autoritetą nelengvai įgijo gydytojai lietuviai¹⁴.

Kelmėje buvo penkios sinagogos ir maldos namai. 1936 m. Raseinių apskrities viršininko įstaigos dokumente minimos tik keturios. Kiekviena jų turėjo išrinktą valdybą, kurią tvirtino Švietimo ministerijos Kultūros reikalų departamento direktorius¹⁵. Gali būti, kad vienoje miesto žydų religinių įstaigų rinkimai nevyko. Mat valsčiaus savivaldybėje 1937 m. buvo užfiksuota, kad „Kelmėje yra penkios sinagogos [įskaitant maldos namus. – S. B.] ir žydų rabinų seminarija“¹⁶. Mieste buvo dar kelios žydų švietimo įstaigos, teikiančios bendrąjį išsilavinimą. Pavyzdžiui, Kelmės 2-ojoje valstybinėje pradžios mokykloje buvo trys mokinių komplektai (vedėjas Avsiejus Mejerovičius). Dalykų buvo mokoma hebrajų kalba. 1940 m. pavasarį, kai dirbo trys mokytojai (vienam iš jų algą mokėjo mokinių tėvų komitetas, kitiems dviem – Švietimo ministerija), mokėsi 75 mergaitės ir tik 2 berniukai. Kiti 67 žydų berniukai mokėsi konfesinėje mokykloje, kurią baigę įgydavo keturių skyrių pažymėjimą. Paskutiniai

nepriklausomybės laikų mokslo metais lietuviškose valsčiaus pradžios mokyklose mokėsi tik žydų mergaitės (6 – Kelmės miesto V. Pūtvio mokykloje, po vieną – Liolių ir Saudininkų)¹⁷. Kelmės progimnazijoje 1938 m. pabaigoje tarp 208 mokinių buvo 18 žydų (4 berniukai ir 14 mergaičių), iš 15 pedagogų – 2 žydai (rabinas Kalmanas Beinešovičius ir prancūzų kalbos mokytoja Hana Bermantaitė)¹⁸.

1923 m. gyventojų surašymo metu Kelmės valsčiuje būta 14 711 žmonių, iš jų – 1599 žydai¹⁹. Raseinių apskrityje Kelmės miestas buvo trečia pagal gyventojų žydų skaičių gyvenvietė (po Raseinių ir Jurbarko miestų). 1937 m. vasario mėn. vietinio masto surašymo duomenimis, Kelmėje buvo 3599 gyventojai: 2225 lietuviai, 1302 žydai, 44 vokiečiai, 28 rusai²⁰. Tad JAV išleistos „Lietuvių enciklopedijos“ duomenys, kad 1939 m. iš 3705 Kelmės gyventojų „arti 2000 buvo žydai“²¹, yra klaidinantys. Mat 1940 m. ir su atbėgusiais iš Klaipėdos žydais šios tautybės gyventojų skaičius, palyginti su 1937 m. duomenimis, negalėjo labai padidėti (dėl emigracijos ir kt.). O sovietmečiu (1940–1941) nebuvo tikslesnės gyventojų ir jų tautinės priklausomybės apskaitos. Klaidinga Kelmėje ir valsčiuje gyvenusių žydų proporcija tarp visų gyventojų ir padidintas jų skaičius mieste pateko į nemažą dalį kitų tekstų (įskaitant ir interneto svetaines) ir leidinių Lietuvoje ir užsienyje. Lietuvių sovietinės enciklopedijos šios klaidos išvengė, nes, kaip minėta, jos Kelmės skirtuose savo straipsniuose apie žydus nerašė, tarsi jų mieste nebūta. Kelmėje 1939–1940 m. galėjo gyventi apie 1350 žydų, valsčiuje – kiek daugiau nei 1400. Iki 1940 m. nemažai Kelmės žydų išvyko gyventi į kitas šalis.

Dideliame Kelmės valsčiuje žydų gyventa ir už Kelmės miesto ribų. Nedidelės žydų bendruomenės būta Liolių miestelyje. Iki 1940 m. prasidėjusios sovietų okupacijos

žydai gyveno ne mažiau kaip penkiose vietovėse – kaimuose, vienkiemiuose ar dvarvietėse. Panaši žydų paplitimo geografinė Kelmės valsčiuje turbūt buvo ir nacių okupacijos pradžioje, o 1940 m. birželio mėn. vietovių, kuriose gyveno žydų ar buvo jų valdomų didelių ūkių, valsčiuje galėjo būti ir daugiau. Mat bolševikai galėjo nusavinti turtingesnių žydų žemvaldžių turtą ir žemę²², o juos pačius – ištremti. Tiems valsčiaus žydų bendruomenės gyvenimo aspektams aiškintis reikia istorikų tyrimų. Tačiau ir turimi duomenys rodo, kad Kelmės valsčiuje 1918–1940 m. vyko dalies žydų miestiečių kėlimosi į kaimą įgyjant žemdirbio įgūdžių procesas. Kiek didesnę žemės sklypą turinčių žydų žemdirbių gyveno ir Kelmės mieste. Tad nemažai valsčiaus žydų pragyveno ne tik iš įprastų nuo seno verslų, bet ir iš prekinio žemės ūkio. Pavyzdžiui, Kelmėje gyvenęs žydas Ziundelis žemę aręs traktoriumi²³, o jų tada buvo nedaug. Turbūt bent nepriklausomybės laikotarpio pabaigoje traktoriai buvo naudojami ir keliuose dideliuose žydams priklausiusiuose ūkiuose (ar dvaruose).

Žinoma, kad už Kelmės miesto ir Liolių ribų žydai valsčiuje dar gyveno vienkiemyje, iki nepriklausomybės laikotarpio žemės ūkio reformos vadintame Žvilgių palivarku²⁴. Jis buvo už 3 km nuo Kelmės. Žydai žemdirbiai dar ūkininkavo Vaidžių (10 km nuo Kelmės), Raskilynės (už 5 km), Laukodumos (už 4 km), Licinavos, Nau-dvario gyvenvietėse²⁵ ir dar keliose kaimo vietovėse. Dauguma žydų ūkių buvo arti Kelmės. Tiesa, kai kurie tų ūkių savininkai su savo šeimomis gyveno ne kaime, o pačioje Kelmėje²⁶, į kurią veikiausiai grįždavo rudenį ir žiemą. Galima daryti prielaidą, kad Kelmės valsčiuje žydų ūkininkų buvo daugiau nei kituose aplinkiniuose (ši tema taip pat laukia tyrėjų dėmesio). Iš turimų istorijos detalių svarbu įvardyti du Kelmės valsčiuje vykusius

įdomius socialinius-ekonominius procesus: žydų skverbimąsi į žemės ūkį ir lietuvių – į tas profesinės ir ūkinės veiklos sritis, kuriose anksčiau miestuose ir miesteliuose vyravo žydai²⁷. Natūralią abipusę šių dviejų tautybių žmonių integraciją į darnesnę Kelmės visuomenę, turėjusią labiau sustiprinti lietuvių ir žydų pilietinius saitus, nutraukė 1940 ir 1941 m. įvykiai. Moterys lietuvių artimiau bendravo su žydų šeimomis nei lietuviai vyrai. Jos dažniau eidavo į parduotuves, nemažai dirbo tarnaitėmis pas žydus²⁸.

Kelmės valsčiaus žydų bendruomenę 1940 m. bolševikų okupacijos išvakarėse turėjo slėgti tam tikras nerimas, nes per verslo ryšius ir jų kaitą galėjo anksti pajusti pavojaus ženklus. Jie labiau išryškėjo 1939 m. Tada, nacių Vokietijai atplėšus nuo Lietuvos Klaipėdos kraštą, kelios klaipėdiškių žydų šeimos apsigyveno pas giminaičius Kelmėje ir savo pasakojimais liudijo žydų persekiojimą. Apie Vokietijos žydų kančias kelmiškiai žydai galėjo sužinoti anksčiau nei kitų vietovių gyventojai. Mat į Kelmėje vykstančius didelius turgus iš Vokietijos atvažiuodavo pirklių²⁹, tarp kurių buvo jų tautiečių žydų.

VAIGUVOS ŽYDŲ BENDRUOMENĖ

Šiaulių apskričiai priklausantis Vaiguvo miestelis nepriklausomybės metais iki 1939 m. buvo valsčiaus centras. Dar 1937 m. gruodžio 17 d. Šiaulių apskrities valdybos posėdyje buvo nutarta panaikinti Vaiguvo valsčių. Tam pritarė trys iš penkių valsčiaus seniūnijų³⁰. Tačiau visus metus užsitęsę padėties aiškinimasis, biurokratinis susirašinėjimas, tad Vaiguvo valsčiaus nebeliko tik 1939 m. sausio 1 d. Jo teritorija buvo padalyta keturiems gretimiems valsčiams. Didesnė dalis su pačia Vaiguva atiteko Užvenčio valsčiui, šiaurinė – Šaukėnų (abu – Šiaulių

apskrities). Mažesni panaikinto Vaiguvo valsčiaus plotai buvo priskirti Raseinių apskrities Kelmės ir Kražių valsčiams³¹. 1941 m. sausio 1 d., po dvejų metų pertraukos, jau sovietų okupacijos laikotarpiu, Vaiguvo valsčius vėl atkurtas³².

Dabar žinomi šaltiniai leidžia manyti, kad Vaiguvoje žydai įsikūrė XVIII a. 1765 m. ten gyveno 9 žydai, 1784 m. – 10, t. y. dvi šeimos. Tos šeimos turėjo dvi smukles (už-eigas)³³. 1790 m. Vaiguvo katalikų bažnyčios parapijos teritorijoje suskaičiuoti 152 žydų tautybės gyventojai³⁴. Tada parapija buvo didesnė nei dabar, jai turbūt priklausė dar kelios didesnės gyvenvietės. Palyginus pateiktus duomenis, galima teigti, kad daug žydų šeimų gyveno ne miestelyje, turbūt laikė pakeles už-eigas. XIX a. pabaigoje žydai sudarė apie trečdalį Vaiguvo gyventojų³⁵. 1923 m. Vaiguvo valsčiuje gyveno 118 žydų (Lietuvos Respublikos piliečių). Tada centrinėje valsčiaus gyvenvietėje buvo suskaičiuota 60 sodybų ir 389 žmonės. Dar 46 gyventojai buvo įsikūrę Vaiguvo dvaro sodyboje³⁶. Istorikas A. Eidintas pateikia kitus duomenis. Jis rašo, kad Vaiguvoje gyventojų, taip pat ir žydų, sumažėjo po 1921 m. gyvenvietę nusiaubusio gaisro, o 1923 m. iš 813 miestelio gyventojų 137 buvo žydai. Kai kas iš jų įsigijo žemės (arba ją nuomojosi) ir ūkininkavo. Buvo žydų vyrų siuvėjų, dirbančių pas žmones kaimuose. 1940 m. valsčiaus žydai (90–100 asmenų) turėjo du malūnus, kelias kitas įmones ir parduotuves³⁷. Tarp žydų dar buvo kitų amatų mokovų ir samdomų darbininkų. Miestelyje stovėjo sena sinagoga. Joje pirmąsias bendrojo lavinimo žinias įgydavo berniukai, kurie paskui mokslą tęsdavo Kelmės konfesinėje mokykloje. Mergaitės buvo lavamos namie ir pradžios mokykloje lietuvių dėstomąja kalba. 1940 m. gegužės mėn. tarp jos mokinių buvo dvi žydaitės³⁸. Ketvirtajame XX a. dešimtmetyje, ypač panaikinus valsčių, Vaiguvo žydų

bendruomenė neturėjo ekonominių sąlygų augti. Jos nariai buvo linkę išvykti gyventi ne tik į Lietuvos miestus (tarp jų ir į Kelmę), bet ir į kitas šalis.

KAI KURIOS SOVIETMEČIO GRIMASOS

Matyt, veikiami dar iki 1940 m. Lietuvos okupacijos žinomų faktų apie žydų diskriminavimą ir persekiojimus nacių valdomoje Vokietijoje ir jos užimtuose kraštuose (tokios informacijos 1940–1941 m. Sovietų Sąjungoje buvo mažai dėl draugystės su nacių Vokietija pasirašius 1939 m. Molotovo–Ribbentropo paktą), bet pirmiausia turbūt vildamiesi „šviesesnio rytojaus“ kai kurie vargingiau gyvenantys žydai 1940 m. birželio mėn. Lietuvą okupuojančią bolševikų kariuomenę Kelmėje pasitiko su gėlėmis. Komunistai pogrindininkai su sovietų kareiviais stadione surengė mitingą. Vietinių žmonių liaudies šventės ir dėkingumo bolševikams įspūdį turėjo sustiprinti po mitingo vykęs raudonarmiečių koncertas³⁹, kurį savo vadovybės įsakymu privalėjo surengti į Kelmę atvykęs aukštesnis okupacinės kariuomenės karininkas. Tačiau netrukus daugelis ir tų žydų bei lietuvių, kurie palankiai sutiko ant sovietų šautuvų durtuvų atneštas permainas, turėjo jei ne nusivilti, tai bent jau išsigąsti šio įprastą gyvenimą ir žmonių santykius keičiančio volo.

1940 m. SSRS bolševikų įvykdyta Lietuvos okupacija pakeitė nusistovėjusias gyvensenos normas, pakoregavo tradicijas. Tai juto visi. Pavyzdžiui, okupacinei administracijai nustačius gyventojams labai nepalankų lito ir rublio santykį ir keičiant litus į rublius, Kelmėje ir Vaiguvoje, kaip ir kitur, „parduotuvių vitrinose ištuštėjo“⁴⁰. O smulkieji prekijai žydai, kurie anksčiau, stovėdami prie savo parduo-tuvėlių durų,

kviesdavo potencialius pirkėjus užteiti, ką nors pirkti, viliojo nuolaidomis, dabar to beveik nebedarė. Kelmiškiai ir vaiguviškiai pajuto prekių stygių. Tačiau tik retas dėl to kaltino žydus. Mat nuo bolševikų vykdomos nacionalizacijos ir kitų „socialistinių pertvarkymų“ kentėjo tiek lietuviai, tiek žydai. Sumažėjo prekių-piniginių santykių svarba. Tiesa, dalis žydų krautuvininkų liko nacionalizuotų parduotuvių, kurios anksčiau buvo jų nuosavybė, vedėjais ar pardavėjais. Tačiau tai jau panėšėjo į karikatūrą. Kitų įmonių savininkams žydams neretai taip pat buvo palikta teisė dirbti savo buvusio verslo statiniuose. Tačiau daliai buvusių žydų verslininkų bolševikai liepė dirbti viešuosius darbus⁴¹. Vaiguvoje daugelį žydų teisių iki 1941 m. vasaros taip pat jau buvo suvaržę bolševikai – jie nacionalizavo žydų krautuves ir įmones⁴². Okupantų emisarų ir vietinių kolaborantų veiksmai laužė ne tik įprasto ūkinio ir socialinio gyvenimo normas, bet ir istoriškai susiformavusį kultūrinį gyvenimą, jo reiškinius ir natūralią raidą. Labiau mąstantys tiek lietuviai, tiek žydai 1940 m. rudenį turėjo pasijusti tarsi kreivų veidrodžių karalystėje. Kelmės ir Vaiguvo žydų bendruomenių rabinus ir kitus vadovus bei daugumą eilinių narių labai žeidė bolševikų kišimasis į dvasinį gyvenimą, susijusį su sinagogomis ir mokymu nevalstybinėse mokyklose. Nebebuvo galima legaliai mokytis judaizmo pagrindų ir bendrojo lavinimo valstybinėse mokyklose. Štai Kelmės 2-ojoje pradžios mokykloje 1940 m. hebrajų kalbą išstūmė jidiš, nors rudenį joje liko dirbti tie patys trys mokytojai, kurie mokė ir 1939–1940 m. pabaigoje⁴³. Įprastas vidinis mokymo įstaigos gyvenimas buvo sujauktas. Brukama bolševikų ideologija pakeitė mokymo ir auklėjimo turinį.

Atrodo, kad net 1940 m. birželio mėn. ne tiek daug Kelmės žydų džiaugėsi Raudonosios armijos kareivių rodomais kino filmais

ir koncertais. Nesiveržė Kelmės jaunuoliai žydai ir į komjaunimą. Tarp penkių komjaunuolių, kurie sovietų okupacijos mokslo metais lankė baigiamąsias gimnazijos klases (po 1940 m. rudenį švietimo ministro Antano Venclovos įvykdytos švietimo „reformos“, kuria siekta aukštesnįjį mokslą priartinti prie sovietinio dešimtmetės mokyklos modelio, 1941 m. Lietuvos gimnazijas baigė ir dešimtos, ir devintos klasės mokiniai), tebuvo viena žydaite. Tai Frida Kelcaite (ar Klecaite), kuriai vyresnieji kolaborantai buvo įpiršę gimnazijos komsorgės pareigas. Kiti keturi 1941 m. abiturientai komjaunuoliai – lietuviai⁴⁴.

Kitoje barikadų pusėje, kaip galima sakyti, buvo miesto ir valsčiaus pagrindininkai, veikiantys prieš sovietų valdžią, jos vietos statytinius. Aktyviausi antisovietinio pasipriešinimo dalyviai buvo 1940 m. uždraustos Šaulių sąjungos nariai ir aukštesniųjų klasių gimnazistai. Pastarieji pasipriešinimo idėjas ir atsišaukimus platino ir gyvenvietėse, iš kurių buvo atvykę mokyti į Kelmės gimnaziją (ja nepriklausomybės pabaigoje tapo buvusi progimnazija). Didelio atgarsio sulaukė įvykis, kai virš gimnazijos pastato buvo iškelta lietuviška trispalvė vėliava. Vėliau keli gimnazistai buvo suimti ir kalinti. Kartą Kelmėje kažkas peršovė milicininką⁴⁵. Pasipriešinimas reiškėsi ir kitomis formomis. Be to, buvo ruošiamasi sukilimui. Stengtasi išvengti suėmimų, iš esmės tai pavyko. Buvę šauliai, kurių dauguma buvo ūkininkai, perimti vietinę valdžią ruošėsi ir Vaiguvo valsčiuje. Potencialių pasipriešinimo sovietų valdžiai dalyvių skaičių abiejuose valsčiuose dar padidino 1941 m. birželio mėn. vykdytos represijos – suėmimai ir ypač pirmoji masinė Lietuvos gyventojų tremtis (išstremta daug šeimų su mažamečiais vaikais) į Sibirą, Komiją, kitus tolimus ir atšiaurius sovietų imperijos regionus⁴⁶.

KELMĖ PER BIRŽELIO SUKILIMĄ, KARO UGNYJE IR NACIŲ OKUPACIJOS PRADŽIOJE

Su Vokietijos–Sovietų Sąjungos karo pradžia daugumai miesto gyventojų susijusius nelaimingus įvykius atspindi liudytojo žodžiai, po šešiolikos metų išspausdinti Kelmės rajono laikraštyje: „(...) ištrūkė iš ugnies, likę be turto ir pastogės, žmonės bėgo į artimiausius kaimus ir sodybas.“⁴⁷ Tame straipsnyje taip pat rašoma, kad Kelmę bombarduodami padegė vokiečiai. Šią versiją koreguoja Vinco Gurskio straipsnis, kuriame rašoma, kad Kelmėje, kaip ir kaimyniniuose Kražiuose, namus padeginėjo raudonarmiečiai – „kad dūmų priedangoje lengviau būtų atsitraukti“⁴⁸. Tyčinį miesto padegimą sovietmečiu švęstuose Pergalės prieš nacių Vokietiją dienos ar Kelmės „išvadavimo“ minėjimų pobūviuose neoficialiai patvirtino ir karo veteranai, kariavę apylinkėse 1941 m. Tada buvęs duotas įsakymas (veikiausiai – žodžiu) padegti Kelmę ir Kražius⁴⁹. Įsakymas buvo įvykdytas.

Tad su išlyga galima teigti, kad 1941 m. birželio 24 d. Kelmę sugriovė ir sudegino barbariški abiejų Antrąjį pasaulinį karą sukėlusių valstybių kariuomenių veiksmai. Vieni miesto nesigailėjo puldami, bombarduodami ar apšaudydami besitraukiančius priešą kareivius, kiti – tiesiog padeginėdami namus⁵⁰. O nukentėjo miestiečiai. Daugelis Kelmės gyventojų, kilus karui gelbėdami savo gyvybę, buvo išvykę iš miesto, o grįžę nerado nei namų, nei turto. Tarp nukentėjusių nuo gaisro ir visiškų padegėlių buvo daug žydų. Mat išdegė ar apdegė gyvenamųjų namų ir kitų pastatų kvartalai centrinėje miesto dalyje, gyvenamoje daugiausia žydų. Turbūt tarp jų buvo žuvusiųjų ir sužeistųjų. Sudegė ir abi sinagogos. Neišdegė tik miesto pakraščiai. Iš didesnių pastatų beveik nenukentėjo tik katalikų ir liuteronų bažnyčios ir dar keli

statiniai. Grįžę į miestą ir padegėliais virte kelmiškai ilgai glaudėsi namų rūsiuose, išlikusiuose ūkiniuose trobesiuose. Daug šeimų spietėsi dideliame prieglaudos pastate⁵¹.

Nenagrinėjime 1941 m. Birželio sukilimo eigos valsčiuje, tik keliais faktais, paimtais iš pokario baudžiamųjų bylų ir kitų istorijos šaltinių, apibūdinsime sukilimo apraiškas Kelmėje. Čia aktyviems sukilimo veiksams trukdė plentu Šiaulių ir Tytuvėnų link besitraukiančios Raudonosios armijos kareiviai, nors ir pakrikę, bet vis dar pavojingi, be to, jų buvo daug. Kaip žinome, 1941 m. birželio 23 d. Lietuvos aktyvistų frontas (toliau – LAF) per Kauno radiją paskelbė nurodymus, kurių keli buvo skirti visos Lietuvos gyventojams: „a) visur suorganizuoti vietinės apsaugos dalinius, kurie rūpintųsi gyventojų bei valstybinio turto apsauga, b) išlikusiems nepriklausomos Lietuvos pareigūnams perimti administraciją ir policiją, kur tokios nėra, vietinės apsaugos dalinio vadovybei juos paskirti (...)“⁵². Taip LAF nurodymai pasiekė daugelį Lietuvos miestų, miestelių ir kaimų, taip pat ir Kelmę. Vienur sukilėliai vadovavosi LAF veikėjų 1941 m. pavasarį Vokietijoje rašytais Tautinės darbo apsaugos (toliau – TDA) nuostatais⁵³, kitur – kitais lietuvių antisovietinės rezistencijos pagrindžio dokumentais, trečium, neturėdami raštiškų direktyvinių tekstų, patys sukilėlių būrių vadovai veikė pagal išgirstus per radiją minėtus nurodymus. Todėl ir karo bei sukilimo pradžioje pačių sukilėlių iniciatyva sudarytų būrių pavadinimai buvo įvairūs: TDA, „savisaugos“, „vietos apsaugos“, „apsaugos“, „apsaugos tarnybos“⁵⁴ ir pan. Sukilėlių būriams ir grupėms, kurie neturėjo ilgiau vartoto apibūdinančio žodžio (tai aktualiausia įvykiams provincijoje), straipsnio autorius siūlo apsaugos ar savarankių apsauginių (apsaugininkų) pavadinimą (kai kurie šio siūlymo argumentai jau pateikti darbe apie Nemakščių žydų žūtį⁵⁵). Reikia dar pridurti,

kad, sprendžiant iš archyvinės medžiagos ir publikuotų nacmečio dokumentų, sukilėlius vadinti partizanais imta kiek vėliau. Atrodo, tai padarė Lietuvą okupavę vokiečiai, taip suvienodindami prieš žlungančią bolševikų valdžią kovojusių lietuvių vyrų būrių pavadinimus. Vokiečių karo komendantai tų būrių nariams *in corpore* (neatlikę formalumų ir be atlyginimo pinigais) suteikdavo pagalbinių policininkų statusą⁵⁶. Karinėms žinyboms labiausiai rūpėjo užtikrinti saugumą užnugaryje, garantuoti sugedusios karo technikos ir trofėjų apsaugą. Vėliau, jau įsitvirtinus vokiečių okupacinei civilinei valdžiai, didesnėse valsčiaus gyvenvietėse buvo tik keli etatiniai pagalbiniai policininkai, iš tikrųjų atlikdavę pagalbos viešajai policijai funkcijas.

Nevienodi buvo ir sukilėlių (apsauginių) skiriamieji ženklai. Kai kur vyrai ant rankovių ryšėjo baltus raiščius. Kitur tie raiščiai buvo su TDA raidėmis. Kelmėje iki vokiečiams visiškai perimant sukilėlių (savarankių apsauginių) būrio kontrolę jo nariai ant rankovių buvo užsirišę tautinės vėliavos spalvų kaspinus⁵⁷.

Turima archyvinė medžiaga atskleidžia, kad antrąją Vokietijos–Sovietų Sąjungos karo dieną į Kelmę organizuoti sukilimo veiksmų atvyko (ar buvo čia jau anksčiau) kariškis, veikiausiai – LAF atstovas. Apie susijusius su juo 1941 m. birželio 23 d. įvykius (dar iki gaisro) pokariu tardytas Povilas Meškauskas pasakojo: „(...) ėjau su Kelmės parduotuvės vedėju Juliumi Tyla ir pakeliui sutikome gimnazijos mokinį Mykolą Jakubaitį, kuris mus pakvietė į gimnaziją, kur jau buvo susirinkę 5–6 asmenys, tarp kurių buvo man nepažįstamas Lietuvos kariuomenės leitenantas. Mes turėjom tikslą iškelti lietuvių tautinę vėliavą, bet tai nepavyko, nes per miestelį ėjo Raudonosios armijos daliniai.“⁵⁸ Šis veiksmas vienam Kelmės gyventojui kainavo gyvybę. Policijos raportuose tarp karo pradžios aukų minimas raudonarmiečių nužudytas

31 metų Kazys Budraitis. Jis „drauge su kitais partizanais [sukilėliais. – S. B.] dalyvavęs milicijos būstinę užimant ir iškėlus tautinę vėliavą“⁵⁹. Turbūt birželio 23 d. buvo trumpas laiko tarpas, kai mieste nebeliko sovietų kariuomenės ir sukilėliai galėjo įsiveržti į milicijos pastatą. Palankių aplinkybių sukilėlių veiksmams greitai nebeliko, nes tą dieną per Kelmę įvairiomis kryptimis judėjo Raudonosios armijos daliniai. Jų kareiviai suėmė sovietų aktyvistų įskustą K. Budraitį ir, kiek patardę, apie 17 valandą sušaudė Kelmės Pušynę⁶⁰. Beje, prasidėjus karui, Raseinių kalėjime buvo nužudytas Kelmės katalikų bažnyčios vikaras Antanas Kostrickas, bolševikų suimtas dar 1940 m. liepos mėn.⁶¹

Spontaniškai susidariusios sukilėlių grupės narys P. Meškauskas tolesnius birželio 23 d. įvykius apibūdino taip: „Tos dienos vakare dar kartą susitikome gimnazijoje ir leitenantas mums davė po vokišką pistoletą mauzerį ir paskirstė į postus miestelyje, įpareigojęs stebėti Raudonosios armijos dalių judėjimą, kiek ir kur praėjo, ir jam pranešti. Budėjom iki birželio 24 d. ryto, kada vokiečiai ėmė bombarduoti Kelmę, ir mes išsibėgiojome po aplinkinius kaimus. Birželio 25 d. vokiečiai užėmė Kelmę ir mes vėl susirinkome miestelyje. Čia visas mūsų būrys, taip pat ir aš, gavome ant rankovių baltus raiščius, reiškiančius priklausomybę baltiesiems partizanams, ir įpareigojo mus padėti vokiečių–lietuvių policijai.“⁶² Pastarąjį faktą patvirtina ir atsiminimų autorius: „O paskui kažkas išdalijo vyrams baltus raiščius su juodomis svastikomis, suantspauduotus vokiečių komendantūros antspaudais. Jie turėjo daryti tvarką.“⁶³ Be abejo, tai buvo tvarka pagal vokiečių karo komendantą ir jam talkinusių kitų vokiečių pareigūnų nurodymus. Jie rezidavo pačioje Kelmėje, esančioje kelių kryžkelėje, prie strateginio Karaliaučiaus–Rygos plento. Buvusiuose šaulių namuose

įsikūrė vermachto kareiviai⁶⁴. Neabejotina, kad 1941 m. vasarą Kelme domėjosi ir vokiečių saugumo operatyviniai pareigūnai, buvę mieste, o gal atvažiavę iš Tauragės, Skaudvilės, Nemaškės, Raseinių ar Šiaulių.

Kelmės apsaugos būrį naciai kontroliavo pagal tą pačią veiksmų schemą kaip ir aplinkiniuose valsčiuose, miesteliuose ir miestuose. Tik pačioje Kelmėje, čia esant vokiečių karo komendantūrai, naciams pavyko vietos savanorių apsaugos būrį į visišką savo kontrolę paimti anksčiau – jo kūrimosi etape. Pats vokiečių karo komendantas, padedamas laikinosios „vietinės valdžios“, papildė negausų savanorių apsaugininkų būrį naujais vyrais, kurių dauguma buvo iš Kelmės miesto ar jam artimiausių vietovių ir iki 1940 m. priklausė visuomeninei Šaulių sąjungai. Po komendanto vokiečio instruktažo tautinių spalvų raiščiai, kuriuos ryšėjo atkurti nepriklausomybę siekiantys pirmieji apsaugininkai (sukilėliai), buvo pakeisti baltais su nacių svastika⁶⁵. Vėliau sukilimo veiklą pamažu pakeitė kolaboravimas su naciais, jis sustiprėjo naujesiems okupantams paleidus Laikinąją vyriausybę.

Iš vienos baudžiamosios bylos, atrodo, aiškėja, kas buvo tas leitenantas, pradėjęs organizuoti grupės vietos gyventojų antisovietinius veiksmus dar Raudonosios armijos užnugaryje. Tai kelmiškis Džislavas Gintalas, gal kilęs ne iš miesto, bet iš valsčiaus kaimo ir ne visiems pažįstamas dar ir dėl to, kad gal iki 1940 m. ar kaip karininkas buvo kariuomenėje. Pasak kai kurių parodymų, sukilėlių būrį telkęs D. Gintalas dar iki vokiečiams įžengiant į Kelmę „organizavo vietinę valdžią“, kurią sudarė šio miesto gyventojai Povilas Meškauskas, Julius Tyla, Aleksas Matulevičius, Petras Špukas, Liudas Alekna, Jonas Šulskis, valsčiaus kaimų ūkininkai Boleslovas Cibulskis ir Steponas Mikalauskas⁶⁶. Gali būti, kad laikinosios vietos valdžios sudėtis iš tikro buvo kiek

kitokia. Neaišku, kiek buvo gyventojų aukų po to, kai Kelmėje įsikūrė vokiečių įstaigos, ir ar tarp jų buvo rasiniais motyvais nužudytų žydų. Viena pirmųjų nacmečio pradžios žydų aukų – Mošė Beniašas, kurį nušovė vokiečių kareiviai⁶⁷.

1941 m. liepos pradžioje pradėta suimti sovietų aktyvistus. Vieni jų, patardyti ar net neapklausti, vadinasi, įskusti neteisingai (arba jų artimiesiems radus užtarėjų), buvo paleisti iš areštinės. Kitus suimtuosius išvežė į Raseinių policijos areštinę ar kalėjimą. Iš ten namo grįžo ne visi. Dalis bolševikų okupacijos metais savo kolaboravimo veikla pasižymėjusių lietuvių ir žydų spėjo pasitraukti į Sovietų Sąjungos gilumą. Iš aktyviau per 1940–1941 m. okupaciją pasireiškusių žydų vieni sušaudyti kaip sovietų aktyvistai, kiti – kaip žydai. Į pirmąją grupę pateko minėta gimnazijos komsorgė F. Kelcaitė (Klecaitė). Ji kurį laiką kažkur slapstėsi, bet dar iki pirmųjų masinių žudynių buvo suimta ir sušaudyta 1941 m. liepos 26 d., kitais duomenimis – anksčiau⁶⁸.

KARO IR NACIŲ OKUPACIJOS PRADŽIA VAIGUVOS VALSČIUJE

Atrodo, kad 1941 m. Šiaulių apskrities Vaiguva nuo greitai slenkančio karo fronto beveik nenukentėjo. Mat tokiuose atokiuose valsčiuose kaip Vaiguvo įvykiai karo pradžioje rutuliojosi kiek kitaip. Tačiau aišku, kad Šiaulių apskrityje reziduojanti vokiečių karinė vadovybė ir su ja bendradarbiaujantys vokiečių saugumo operatyvininkai stengėsi kontroliuoti kiekvieną didesnę gyvenvietę. Tai daryti palengvino karo padėtis. Vokiečių karo komendantai kontroliavo telefono ir telegrafo ryšius, kurie ir taip kai kur buvo nutraukti per karo veiksmus, varžė susisiekimą tarp miestų ir gyvenviečių. Šią padėtį apibūdina sakinyš iš laikinojo Pašvitinio

valsčiaus viršaičio Jono Antanaičio, pradėjusio eiti tas pareigas 1941 m. birželio 28 d., po savaitės (liepos 3 d.) rašyto (ir turbūt nuvežto) Šiaulių apskrities viršininkui rašto: „Prašome informacijos, ką toliau daryti, nes ryšiai su apskrities centru dabar yra nutraukti.“⁶⁹ Vienuose Šiaulių apskrities miesteliuose laikinosios valsčių savivaldos administracijos pradėjo veikti 1941 m. birželio pabaigoje, kituose – tik liepos mėn. Šiuo atžvilgiu Vaiguva nebuvo tarp pirmųjų. Vaiguvo valsčius, kaip ir daugelis kitų Šiaulių apskrities valsčių centrų, neturėjo ryšio su Šiauliais. Vaiguviškiams, savo iniciatyva palaikiusiems miestelyje ir valsčiuje tvarką ir gyventojų saugumą, su Šiaulių apskrities viršininko įstaiga pavyko susisiekti bene tik liepos viduryje. 1941 m. liepos 14 d. laikinasis viršaitis Marijonas Goštautas⁷⁰ pranešė Šiaulių apskrities viršininkui, kad jis „liepos 5 d. perėmė Vaiguvo vls. raštinę su esamais dokumentais“⁷¹. Tada M. Goštautas raštinei tvarkyti buvo priėmęs du tarnautojus: Petrą Sutką ir Vladą Petkevičių. Žinoma, kad buvę šauliai organizavosi ir veikė dar iki vokiečių kariuomenei įžengiant į miestelį, suiminėjo pakrikusius raudonarmiečius⁷². Neatlikus sukilėlių veiksmų Vaiguvo valsčiuje tyrimo, nepavyko aptikti daugiau faktų apie sukilimą.

GETAS IR STOVYKLOS KELMĖS VALSČIUJE

Žydų geto steigimą Kelmėje greičiausiai paspartino raudonarmiečių sukulto gaisro padariniai. Jais naciai pasinaudojo nuo kitų gyventojų anksčiau izoliuodami didelę dalį vietos žydų. Daugelis žydų, netekę savo namų, mieste turėjo glaustis sudegusių gyvenamųjų pastatų rūsiuose, mažiau nukentėjusiuose ir lengviau pritaikomuose buičiai ūkiniuose pastatėliuose. Keli šimtai žydų

apsigyveno kaimuose, kuriuose buvo jau minėti jų šeimų valdomi ūkiai. Vien Chalozinų šeimos ūkyje Licinavoje susibūrė per šimtą Kelmės žydų⁷³. Pasitraukę iš miesto į kaimus ir Liolių miestelyje gyvenantys žydai ilgesnį laiką nepatyrė vokiečių ir kelių talkininkų lietuvių, išsiskyrusių žiaurumu, patyčių, kurių nestigo gete uždarytiems žmonėms. Kaimuose susispietę žydai kurį laiką išvengė ir šautuvais apsiginklavusių sargybinių muštų, patyčių (tai išgyveno Kelmėje likę žydai), tačiau jiems buvo uždrausta palikti ūkio valdas. Be to, ir užmiestyje laikęsi žydai turėjo būti pasiženkinę geltonomis Dovydo žvaigždėmis⁷⁴.

Tikslesnė Kelmės geto įrengimo data nežinoma. Jis atsirado 1941 m. liepos pradžioje⁷⁵, t. y. anksčiau nei kai kuriuose aplinkiniuose miestuose ir miesteliuose. Getui buvo pritaikyta Kelmės dvaro sodyba, tiksliau, joje stovinti didelė daržinė ir kelios kitos patalpos. Dvaro rūmuose, matyt, gyveno geto komendantas vokiečiai. Jis tik epizodiškai minimas vienoje baudžiamojoje byloje (kai elektros tinklų meistriui reikėjo gauti darbininkų žydų elektros linijų atkūrimo darbams)⁷⁶, tačiau kaip tik nuo to vokiečio valios priklausė dvaro daržinėje uždarytų žydų padėtis ir kančios. Tik su komendanto leidimu Kelmėje nacmečio pradžioje dislokuotos karinės dalies kareiviai galėjo atėję į dvarą smagintis kankindami žydus, tyčiodamiesi iš jų ir mušdami⁷⁷. Būta ir pasityčiojimo atvejų, kai žydus kankino sargybiniai lietuviai. Vieną karštą vasaros dieną nusiprausti prie Kražantės upės nuvesti žydai vyrai, jau nusirengę, buvo smarkiai sumušti⁷⁸. Kelmės getas nebuvo taip aklinai izoliuotas kaip Nemakščiai⁷⁹, tačiau spygliuota tvora buvo ir čia. Tik ji čia atsirado dar sovietmečiu⁸⁰, prieš karą, buvusiam Gruševskių dvare bolševikams vykdant kažkokius parengiamuosius darbus. Gal čia buvo rengiamasi iš pradžių laikyti Lietuvos gyventojus per bolševikų

planuojamą antrąją masinę tremtį, numatytą 1941 m. liepos mėn.?

Ūkiai, kuriuose kelias savaites gyveno daug kelmieškių žydų, tapo netipiškomis laikinosiomis jų izoliavimo stovyklomis (mažaisiais getais). Jų buvo penkios. Naciai ir jų vietos talkininkai labiau kontroliavo tik Licinavos stovyklą, prie kurios buvo kasamos durpės. 1941 m. vasarą durpėms kasti ir ruošti naudota nemokama žydų darbo jėga⁸¹. Kitose ūkio tipo stovyklose apsigyvenę žydai retai buvo vedami į viešuosius prievartos darbus, nebuvo nuolatinės sargybos. Valyti miesto griuvėsių ir degėsių bei į pastatų atstatymo darbus lietuviai sargybiniai daugiausia varė Kelmės dvare įkurto geto vyrus. Jų moterys su vaikais kurį laiką gyveno be sargybos ir ne gete. Santykinė ramybė užmiesčio stovyklose (iš tikrųjų ir ten žydai jautė nerimą ir neviltį⁸²) truko neilgai. Po kelių savaičių naciai įsakė baltaraiščiams lietuviams į getą Kelmės dvare surinkti ir užmiesčio stovyklų vyrus. Kelios keturių ar penkių ginkluotų lietuvių grupės maždaug dvi savaites ieškojo iki tol dar laisviau gyvenusių žydų vyrų, vežė juos sunkvežimiu ir arklių traukiamais vežimais bei varė pėsčiomis į Kelmės dvaro daržinę⁸³.

KELMĖS VALSČIAUS ŽYDŲ ŽUDYNĖS

Susidorojimo su Kelmės žydais dalyviai, mirčiai pasmerktų žmonių konvojuotojai į žudynių vietą ar saugoję getą ir lydėję žydus į darbus vyrai painioja net apytikres žudynių datas, laiką tarp masinių žudynių ir aukų skaičių. Taip pat liudytojai pasakė ir abejotinų dalykų, o gal jų parodymus pagal savo norus pakoregavo tardytojai. Tad baudžiamųjų bylų duomenis reikia vertinti atsargiai. Aišku tik tai, kad 1941 m. liepos viduryje nacių kontroliuojamas ginkluotas lietuvių būrys jau buvo pasikeitęs tiek kiekybės, tiek

socialinės sudėties atžvilgiu. Iš būrio pasitraukė dauguma ūkininkų, turėjusių daug vasaros darbų savo ūkiuose. Nebedalyvavo ir nemažai Kelmės miesto vyrų. Mat vokiečių užnugaryje klaidžiojantys raudonarmiečiai jau buvo išgaudyti, sovietų aktyvistai suimti. Tad sumažėjusio būrio, dar pasikeitusio liepos mėn. priėmus į jį keletą sau vietos ar užsiėmimo nerandančių asmenų, vyrai jau vykdė ne apsaugines funkcijas, bet buvo naudojami kaip nacių talkininkai vykdant valsčiaus „išvalymo nuo žydų“, kaip sakė naciai, pradinį etapą.

Pasak vieno nuteisto už dalyvavimą holokausto veiksmuose kelmiško, 1941 m. liepos mėn. pabaigoje į Kelmę atvažiuavę du vokiečiai (iš kurio nors A operatyvinės grupės būrio padalinio) davė įsakymą šaudyti žydus. Vokiečių nurodymu iš Kelmės būrio buvo parinkta dešimt būsimų žudikų lietuvių⁸⁴. Tačiau iš liudytojų ir dalyvių parodymų neįmanoma nustatyti tikslaus tos vietos vyrų dešimtuko, neaišku, ar jie visi iš tikrųjų šaudė, be to, tarp šaudytojų buvo ir nevietinių, atvykusių į Kelmę pirmąją masinių žudynių dieną. Pirmosios masinės žudynės vyko 1941 m. liepos 29 d. Iki tol ir po to buvo vykdomos pavienių žydų ir nedidelių grupių egzekucijos. Bent viena žydų grupė (septyni žmonės) buvo sušaudyta žydų kapinėse⁸⁶. Liepos 29 d. išvakarėse ir per kelias dienas anksčiau Kelmės dvaro daržinė buvo prigrūsta iš valsčiaus žydų stovyklų atgabentų vyrų ir nedaugelio moterų⁸⁷. Čia atvežti ir 23 Liolių gyvenvietės žydai, kurie iki tol tebegyveno savo namuose⁸⁸.

Nacių parinktą (ar patvirtintą, jeigu ją išrinko kas nors iš nacių talkininkų lietuvių) žudynių vietą vieni šaltiniai nurodo kaip priklausančią Paverpenio kaimui, kiti – Dirvoniukų kaimui⁸⁹. Dar ji vietinių žmonių vadinta kaip buvusi Pušyne, tačiau dažniausiai – žvyrduobe (ten buvo kasamas žvyras ir molis). Vieta egzekucijai parinkta

arti, tik už pusės kilometro, nuo geto, kad nereikėtų sunkvežimio. Nuo žvyrduobės iki miesto centro buvo apie 2 kilometrai.

Antroji Kelmės žydų masinė egzekucija toje pat vietoje surengta 1941 m. rugpjūčio 22 d., kada ten buvo sušaudyti iš Vaiguvo pastotėmis atvežti žydai (apie 70 asmenų). Be to, tą pačią rugpjūčio 22 d. baigtos naikinti kaimyninės Nemakščių ir Viduklės žydų bendruomenės (daugiausia moterys ir vaikai).

Į šaudymo vietą žvyrduobėje, už 0,5 km nuo Kelmės dvaro (ir geto), stengtasi atvažiuoti nepastebėtiems. Liepos 29 d. žudynėse svarbiausią budelių vaidmenį atliko atvykę esesininkai ir du vokiečių karininkai, kurie pribaginėjo sužeistuosius pistoletų šūviais⁹⁰. Iš lietuvių parinktas žudikų dešimtukas atliko besimokančiųjų šaudyti į žmones ir užpilančiųjų žemių ant eilinės sušaudytos žydų partijos vaidmenį⁹¹. Rugpjūčio 22 d. masinėje egzekucijoje vokiečių buvo mažiau. Atrodo, kad tada jiems labiausiai rūpėjo fotografuoti egzekuciją – vaizdus su pasmerktais ir šaudomais žydais bei jų žudikais lietuviais⁹². Tada žudynės vyko iki vėlaus vakaro. Žmonėms naikinti buvo naudojami du kulkosvaidžiai⁹³. Vokiečių nurodymu buvo atrinkti net 25 lietuviai, turėję šaudyti prie iškastų duobių arba į jas suvarytus iki apatinių drabužių išrengtus žmones. Remiantis parodymais, tarp žudynių vietoje buvusių ar žudyti savo kaimynus žydus turėjusių Kelmės miesto ar valsčiaus gyventojų buvo A. Žemeckas, M. Jakubaitis, S. Jakubaitis, K. Riškus (atrodo, kad pastarasis 1941 m. liepos mėn., išvykus ltn. D. Gintalui, ėmėsi vadovauti ginkluotam baltaraiščių būriui), P. Lukošius, A. Jasaitis ir kiti⁹⁴. Antrosioms masinėms žudynėms greičiausiai vadovavo iš Raseinių atvykęs A. Grigalavičius⁹⁵, vienas iš labiausiai nusikaltusių per holokaustą lietuvių Raseinių apskrityje.

Kiek 1941 m. buvo nužudyta Kelmės valsčiaus žydų? Iš karto reikia pasakyti, kad kny-

goje „Masinės žudynės Lietuvoje“⁹⁶ nurodyta 480 ar 483 aukų statistika yra labai netiksli. Ji pagrįsta XX a. septintojo dešimtmečio LKP Kelmės rajono komiteto trečiojo sekretoriaus, vadovavusio neseniai įsteigtam Kraštotyros draugijos rajono skyriui, atmetinai surinkta medžiaga⁹⁷. Gyvas likęs Kelmės žydas mokytojas M. Šafras, liudijęs apie holokausto nusikaltimus, teigė, kad liepos 29 d. buvo sušaudyta apie 1200 žmonių, per antrąsias masines žudynes – apie 600 žydų⁹⁸. Šie skaičiai (netgi su nužudytais Vaiguvos žydais) yra kiek per dideli, tačiau artimesni tikrajam prie Kelmės dvaro užkastų aukų skaičiui. Reikia turėti omenyje, kad nemažai vietos žydų buvo nukankinta ir nužudyta kitomis aplinkybėmis ir kitose vietose. Kita vertus, žvyrduobėje prie Kelmės dvarvietės, be Vaiguvos žydų, galėjo būti nužudyta ir jų tautiečių iš kitų valsčių. Mažai žinoma apie Kelmės žydų, patekusių į Žagarę, kur buvo sutelkti per masines žudynes nesunaikinti kelių Šiaulių apskrities valsčių žydai, žuvimo aplinkybes. Neaišku, kiek Žagarėje 1941 m. spalio 2 d. buvo nužudyta kelmiškių žydų. 1941 m. rudenį buvo atvejų, kai pavieniai ar keletas pas gelbėtojus surastų arba savarankiškai besislapsčiusių miške žydų buvo žudomi ir Kelmės valsčiuje. Rugsėjo pabaigoje ar spalio pradžioje, kažkam įskundus, lietuviai, veikiamieji pagalbiniai policininkai, Aukšmiškio miške sušaudė keturis užkluptus žydus⁹⁹.

Palyginti nemažai Kelmės valsčiaus bendruomenės žydų išsigelbėjo per nacių okupaciją slapstydami Lietuvoje. Dar šiek tiek išliko gyvi 1941 m. pasitraukę su Raudonąja armija ar 1941 m. birželio mėn. ištremti. Po masinių žudynių išliko gyvos tik kelios Kelmės valsčiaus žydų bendruomenės asmenų grupės. Jos laikytos keliose vietose. Tie žydai buvo naudojami įvairiems darbams. Iš tų bendruomenės likučių nemažai žydų išsigelbėjo pabėgdami. To nepadarė

siaus ir vietinių žmonių neišgelbėtus vaikus veikiamieji išvežė į Žagarę. Reikia pridurti, kad nemažai vaikų tiesiog iš Kelmės geto paėmė moterys lietuvės. Kai kas iš žydų pabėgo varomi į žudynes. Kai kuriuos žydus iš geto ar kitur paleido lietuviai sargybiniai¹⁰⁰.

VAIGUVOS ŽYDŲ ŽŪTIS

1941 m. vasarą mažiau nei šimtą narių beturinti Vaiguvos žydų bendruomenė nepatyrė tipiskam trumpalaikiam getui įprastų kančių. Vaiguvos žydai, nors buvo beteisiai ir varžomi draudimų, vis dėlto gyveno savo namuose beveik iki pat suaugusių žydų žudynių dienos. A. Eidintas teigia nacmečio pradžioje Vaiguvoje buvus dešimt žydų šeimų ir apie 70 žmonių. Gali būti, kad tiek jų buvo be vaikų (jie ilgiau išliko gyvi), o su jais – 85–90 žmonių¹⁰¹. Kad vykdytų nacių nurodymus ir laikinosios valsčiaus savivaldos paskelbtus draudimus, žydus prižiūrėjo iš sukilėlių (savanorių apsauginių) būrio (30 ar daugiau vyrų, vadovaujamų Andriuškevičiaus)¹⁰² nacių talkininku virtęs būrys. Jis buvo daugiau kaip perpus sumažėjęs ir papildytas keliais pašaliniais vyrais. Naujasis būrys (per 10 vyrų) turėjo jau minėtos netipinės pagalbinės policijos statusą, o jo dalyvius aprašomų įvykių metu vietos žmonės vadino baltaraiščiais (ryšėjo baltą raištį). Atrodo, narystė tame būryje nebuvo griežtai reglamentuota, nes keli sovietmečiu tardyti asmenys sakė nesunkiai iš jo pasitraukę iki Vaiguvos žydų žudynių¹⁰³. Neaišku, ar baltaraiščių (pagalbinių policininkų) būrys turėjo savo vadą, ar tik kiekvienas iš jo narių vykdė policijos viršininko nurodymus (budėti miestelyje, saugoti sandėlius ir pan.) ir per jį perduodamus nacių pareigūnų įsakymus. Policijos viršininku buvo paskirtas Aleksandras Baltušaitis (ar Baltrušaitis) iš Dubėnų kaimo, vienas iš vietos sukilėlių¹⁰⁴.

Iš baudžiamųjų bylų matyti, kad jis vengė dalyvauti veiksmuose prieš žydus, tai daryti įpareigodamas pagalbinius policininkus ar savivaldos tarnautojus (viršaitį, seniūną). Be to, Vaiguvo valsčiuje nebuvo žydų masinių žudynių. Vėlyvą vieną 1941 m. rugpjūčio pabaigos dienos vakarą baltaraiščiams buvo įsakyta žydus iš namų suvaryti į sinagogą. Kitą rytą mobilizuota aštuonios ar dešimt ūkininkų pastočių. Jomis apie 70 žydų vyrų, moterų ir daugiau kaip keturiolika metų turinčių jaunuolių buvo išvežta Kelmės link. Vežimus lydėjo apie dešimt baltaraiščių. Žydams, vadeliotojams ir konvojuotojams buvo melagingai pasakyta, kad žydai vežami į darbus. Toje žydų mirtininkų kolonoje vyresniojo sargybinio pareigas ėjo Kostas Vaidila, kuris važiovo dviračiu¹⁰⁵. Neprivažiavus Kelmės, pastotes pasitiko du Kelmės baltaraiščiai. Jie nukreipė vaiguviškius keliuku arčiau šaudymo vietos prie žvyruobės. Čia jau buvo prasidėjusi antroji masinė Kelmės žydų egzekucija. Buvo girdėti šūviai. Likus ne mažiau kaip kilometrui iki žudynių vietos, Vaiguvo žydus išlaipino iš vežimų, atėmė pasiimtus daiktus, iš dalies nurengė. Čia iki vėlyvo vakaro užsitęsiosios egzekucijos liko laukti pastotininkai. O Vaiguvo baltaraiščiai, padedami ginkluotų kelmieškių, nuvedė savo kaimynus žydus į mirtį. Juos atlydėjusiems Vaiguvo pagalbiniais policininkams buvo skirtas sargybinių vaidmuo. Tą dieną jiems nereikėjo šaudyti į žmones (nebent tarp jų atsirado savanorių žudikų). Be to, Vaiguvo baltaraiščiams teko užpilti žemėmis duobes su lavonais.

Turbūt gete (toje pačioje sinagogoje ar kažkuriame name) be tėvų likę vaikai Vaiguvoje išbuvo neilgai. Veikiausiai 1941 m. rudens pradžioje 17 Vaiguvo žydų vaikų buvo išvežta į Žagarės koncentracijos stovyklą. Į Žagarę išgabenta ir dalis žydų turto¹⁰⁶. Matyt, ten nacių ketinta steigti getą (stovyklą) ilgesniam laikui, bet kažkokio vyresniojo pa-

reigūno sprendimu planai buvo pakeisti. Tad Žagarėje Vaiguvo žyduktai dar kelias savaites badmiriavo, kol kartu su kitais čia kalintais žydais 1941 m. spalio 2 d. buvo sušaudyti¹⁰⁷.

ŽYDŲ GELBĖJIMAS. VIETOS PAVYZDŽIAI

Dauguma abiejų valsčių žydų jau 1941 m. liepos pabaigoje suvokė susidorojimo su jais grėsmę. Tai suprato ir jų kaimynai lietuviai. Todėl ryžtasi žydus gelbėti. Tai sudėtinga tema, o šiame straipsnyje apsiribosime tik keliais žydų gelbėjimo pavyzdžiais, patekusiais į istoriografiją ir aprašytais. Pirmiausia svarbu pasakyti, kad pagalba žydams buvo siūloma ir teikiama gerokai iki masinių žudynių pradžios, kai dar nežinota, kad getuose uždarytiems ar namuose izoliuotiems, bet jau beteisiam žydams gresia fizinis sunaikinimas. Vėliau kilniaširdžiai lietuviai įgijo patirties slėpti žydus ir jiems padėti, o pastarieji išmoko išvengti suėmimo ir nepakenkti savo gelbėtojams. Gelbėtojų ir kitaip padedančių išlikusiems besislapstantiems ar iš getų, stovyklų pabėgusiems žydams žmonių padaugėjo. Vienam ar keliems žydams slėpti ir išlaikyti susidarydavo didesni ar mažesni gelbėtojų branduoliai¹⁰⁸. Gelbėtojai visada turėjo būti pasirengę reaguoti į pavojų, kylantį iš okupantų nacių ir antisemitiškai nusiteikusių jų vietos talkininkų. Kilus pavojui, būdavo vykdomos pavojingos žydų gelbėjimo ar pervežimo į saugesnę vietą operacijos. Nacių okupacijos pradžioje žmonės, atjaučiančius žydus, kaustė baimę (už pagalbą jiems mirtimi grasino nacių skelbimai), o diskriminuoti žydus ir kitaip įvairiuose holokausto etapuose okupantams padedantys lietuviai talkininkai tada uoliau vykdė nacių įsakymus. Vėliau padėtis pasikeitė. Daugiau ar mažiau žmoniškumui nusikaltę ar net žydus žudę vietiniai gyventojai pasidarė ne

tokie uolūs – daugelis jų nusivylė naciais ir nebenorėjo dar labiau nusikalsti. Aprioriškai galima būtų teigti, kad tik nedaugelis iš 1941 m. vasarą ir rudenį nacių įsakymus prieš žydus vykdžiusių provincijos vietovių lietuvių galėjo toliau vadovautis nacmečio pradžios motyvais bei pakenkti slepiamiems žydams ir jų gelbėtojams.

Virginijus Laucius rašė: „Žemaitijos kaimų žmonės, skaitydami gausiai platinamus hitlerininkų atsišaukimus, žinojo, jog gelbėdami žydus kartu su šeimomis atsiguls į tas pačias duobes.“¹⁰⁹ Manau, kad šis sakinyss pernelyg kategoriškas, nes Kelmės ir Vaiguvo valsčiuose buvo nedaug žmonių, galinčių slepiamus žydus išduoti vokiečių įstaigoms ar lietuvių policijai. Be to, neretai draugiško, kaimyniško bendravimo būta ir tarp žydus slėpusių žmonių bei policininkų. Nuo masinių žydų žudynių praėjus keliems mėnesiams dėl atsiradusio vidinio kaltės jausmo neliko motyvacijos išduoti išlikusių besislapstančių žydų. Asmenų, kurie antižydiškais veiksmais nusikalto 1941 m. vasarą, uolumą stabdė ir pavojus įskundimo atveju pakenkti gelbėtojų šeimai (su kuria neretai vienaip ar kitaip bendravo), ją pasmerkti kalėjimui ar net mirčiai. Mat informacija apie tokį skundiką provincijos miesteliuose beveik visada pasklisdavo tarp žmonių. Tad 1942–1944 m. pasikeitęs visuomenės požiūris į persekiojamus žydus taip pat padėjo jiems lengviau slapstytis, didino gelbėtojų skaičių ir tarpusavyje įvairiais ryšiais susijusius tų asmenų branduolius. Tai patvirtina ir žydus gelbėjusių kelmiškių istorijos. Iš lietuvių slepiamus žydų vaikus kartais tik paimdavo, o pačių gelbėtojų nebausdavo, jei vokiečių pareigūnai apie slėptus žydus nesužinodavo. Neretai patys policininkai ar jų viršininkas tiesiogiai ar per bendrus pažįstamus perspėdavo gelbėtojus dėl būsimų krūtų, kad tie spėtų paslėpti globojamus žydus kitur, pas kitus žmones. Pavyzdžiui,

Kelmės apylinkių Vlodo Petrošiaus šeimos, slėpusios keliolika žydų, neišdavė kitame to paties namo gale gyvenęs baltaraištis (turbūt pagalbinis policininkas) Levickas. Tačiau cituotame straipsnyje pateikiamas ir išimtinis nežmoniško poelgio atvejis: vienas iš išslapstytų žydų vaikų dirbo pas ūkininkus piemenuku, o pasibaigus ganiavai ūkio šeiminkai pakvietė policininkus, kad jie išsivežtų neberekalingą piemenį. Policininkai buvo pasodinti prie vaišių stalo, o vaikas, kad nepabėgtų, pririštas prie medžio ir net nuautas pasakius: „Tave vis tiek tuojau sušaudys.“¹¹⁰ Nacių okupacijos pabaigos nesulaukė ir 1941 m. nuo žudynių duobės išgelbėta (nustumta kažkokio vyro) Kelmės gimnazijos absolventė Taiba Bakštaitė. Pasak Z. Kuprienės, „1941 m. liepos mėn. 30 d. ji atėjo pas mane ir šaukė iš skausmo, plėšė rūbus, bučiavo motinos batukus. Tėvai ir giminės buvo sušaudyti. (...) Atrodo, kad ji buvo apsistojusi pas advokatą Atkočaitį“, – rašė atsiminimuose jos mokyklos draugė lietuvė¹¹¹. Paskui žydaitė išvažiavo pas giminaičius į Varnius (Telšių aps.). Šviesiai nusidažiusi juodus plaukus ir gavusi fiktyvius asmens dokumentus, kažkur įsidarbino. Kad galėtų rinkti nacius inkriminuojančią medžiagą, net buvo užmezgusi pažintį su vokiečių karininku. Tačiau vėliau buvo susekta ir nužudyta¹¹².

Kelmėje ir visame valsčiuje buvo daug žmonių, padėjusių po žudynių išlikusiems vietos žydams sulaukti nacių okupacijos pabaigos. Mieste Kražių gatvėje gyvenusios Grišaitė ir Blonskaitė slėpė žydaitę, kuriai buvo duotas krikščioniškas Teresės vardas. Tarp išsigelbėjusių per nacių okupaciją žydų tautybės Kelmės gimnazistų buvo Mirija Javnaitė (po karo dirbo Šiaulių ligoninėje), išslapstytas ir jaunuolis Šaferis¹¹³.

Visuomenei žinomos kelmiškių brolio ir sesers Icchoko ir Janinos Merų išgelbėjimo istorijos, pateiktos Valstybinio Vilniaus Gano žydų muziejaus interneto svetainėje. Tų

dar vaikais 1941–1944 m. buvusių žydų gelbėtojų (Michalinos Legantienės, Petronėlės ir Adomo Urbelių, Zofijos Stankienės, Bronislavos, Juozo ir Petro Dainauskų ir kt.) pavardės žinomos ne tik Lietuvoje, kur kai kurie iš jų buvo apdovanoti Žūvančiųjų gelbėjimo kryžiumi (gelbėtojams mirus anksčiau, apdovanojimą atsiėmė jų artimieji). Izraelyje daliai gelbėtojų suteiktas Pasaulio tautų teisuolio vardas. Vėliau žinomu rašytoju tapęs Icchokas Meras skaudžius karo metų vaikystės išgyvenimus aprašė savo pirmojoje knygoje „Geltonas lopus“¹¹⁴. Dvi Kelmės žydaitės Krubelnikaitės už savo išgelbėjimą labiausiai buvo dėkingos Elenai Kaušaitėi. Daugeliui žydų padėjo, juos slėpė ir išgelbėjo Biliškiukų kaimo ūkininkai Meškauskai. Deja, žydų gelbėtojų šeimą 1951 m. ištrėmė į Sibirą, ten Antanas Meškauskas mirė¹¹⁵.

Žinoma, kad iš Vaiguvo žydų bendruomenės išsigelbėjo dvi merginos – Felė Zaksaitė ir jos pusseserė Frida Niselevičiūtė. Per nactetį jas globojo Vlados ir Antano Šimkų, Cecilijos ir Kazimiero Sutkų šeimos, Stefanija Šileikienė ir kiti žmonės¹¹⁶. Žydų tautybės vaikai buvo slepiami Vaiguvo vaikų prieglaudoje. Čia juos užregistruodavo kaip lietuvius. Iš kunigų buvo gaunami tam reikalingi gimimo metrikai. Yra F. Bortkevičienės liudijimas, kad Užgirių dvarietės sodyboje (Vaiguvo vls.) šešis žydus slapstė ir globojo Stefanija Janavičiūtė-Šileikienė¹¹⁷. Kaime prie Vaiguvo buvo paslėptas ir Šiaulių dažų fabriko „Star“ buvusio savininko, su šeima kalinto Šiaulių gete, devynmetis sūnus¹¹⁸. Keliose Vaiguvo valsčiaus vietovėse buvo priglauti dar keli žydų vaikai, rizikingais būdais išvesti iš Šiaulių geto ir išgabenti į saugesnes vietas. Jas vaikai pasiekdavo per kelias tarpines slapstymo vietas ir buvo globojami daugelio žmonių. Sofija Lukauskaitė-Jasaitienė savo pranešime nurodė, kad vienas iš išgelbėtų geto vaikų, jam parūpinus pamestinuko nežydo dokumentus, žiemą

arklių traukiamomis rogėmis buvo išvežtas į Vaiguvo vaikų prieglaudą¹¹⁹. Apie tą vaikų prieglaudą rašė Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus darbuotoja Viktorija Sakaitė: „Verta prisiminti katalikų prieglaudą Vaiguvoje, kuriai vadovavo Marija Rusteikaitė. Čia rado prieglobstį 15 žydų iš Kauno ir Šiaulių geto (...). M. Rusteikaitė buvo pasiturinti moteris, ji įsteigė prieglaudą savo lėšomis. Žydes ir jų vaikus slėpė kaip krikščionė, neprašydama jokio atlygio. Moterims ji parūpino fiktyvius pasus, vaikams – krikšto metrikus.“¹²⁰ Vaiguvo valsčiaus Bitikų kaime Celina Bartkevičienė slėpė ir maitino septynis žydus¹²¹.

Kelmės ir Vaiguvo valsčiai buvo laikina slėpimosi vieta kai kuriems iš kitų vietovių atgabentiems slepiamiems žydams, kol juos paslėpdavo kituose valsčiuose ar apskrityse. Antai 1943 m. rudenį prie Kelmės miesto gyvenanti moteris buvo priglaidusi iš Šiaulių geto išvestą buvusį pirklių Nataną Kacą su artimaisiais, kol juos gelbstintis lietuvis išsivežė į savo namus prie Rietavo (Telšių aps.)¹²². Iš Naudvario kaime (prie pat Kelmės) gyvenusių Šapirų šeimos gyvi likę vaikai Dora ir Josefas buvo slapstomi Kelmėje pas Stanislavą Damanskaitę, vėliau – pas daugelį kitų žmonių prie Kelmės, Liolių, Vaiguvo¹²³.

Kai kurie žydai atsisakydavo pagalbos ir nepriimdavo siūlymo paslėpti net gresiant mirčiai. Štai Vaiguvoje išsigelbėjusios Zaksaitės brolis Davidas buvo ne itin stropiai saugomas, bet atsisakė eiti su paslėpti siūliusia gydytojo Šileikos žmona¹²⁴. Nepasinaudojo galima gelbėtojų parama ir Kelmės geto, kuris nebuvo aklinau izoliuotas kaip Nemakščiuose, kaliniai. Jiems rabinas pernelyg dažnai rezignuotai kalbėjęs apie Dievo valią, taip savo tautiečiams įteigdamas mintį, kad gelbėtis nebūtina¹²⁵. Tad Kelmės gete uždaryti žydai nepasinaudojo turėta galimybe išsigelbėti jei ne šimtams, tai bent kelioms dešimtims bendruomenės suaugusiųjų.

Kaip jau minėta, provincijoje buvo daugiau galimybių sėkmingai slėpti žydus ir mažiau rizikuoti patiems gelbėtojams. Todėl į Kelmės ir Vaiguvos valsčių kaimus ir miestelius bėgo gelbėtis žydai iš Šiaulių ir Kauno getų ir jų filialų – laikinųjų (darbo) stovyklų. Pavyzdžiui, 1943 m. iš Šiaulių geto atvežtiems 23 žydams išsislapstyti padėjo Kelmės katalikų parapijos klebonas A. Radzvilas, Palėpšų kaime gyvenantis girininkas J. Demskis ir daugelis kitų žmonių¹²⁶. 1942–1944 m., nors visuomenės požiūris į žydų gelbėtojus buvo palankesnis, rizika pakliūti į nacių kalėjimą ar konclagerį (arba net būti iškart nužudytiems), net ir gyvenant šalia patikimų kaimynų, išliko didelė.

Tai tik keli žydų gelbėjimo faktai ir kelios žmonių, užsiėmusių humaniška, bet labai pavojinga veikla gelbstint savo bendrapiliečius nuo susidorojimo, pavardės. Pagalba nacių persekiojamiems žydams, jų gelbėjimas nuo gresiančios mirties nacių okupuotoje Lietuvoje – plati tema. Ji tebelaukia didesnio tyrėjų dėmesio. Kita vertus, tenka su apgailestavimu konstatuoti, kad, anapilin išėjus liudytojams – savo išsigelbėjimo istorijos neaprašiusiems išgelbėtiems žydams ir pagalbą jiems teikusiems, juos slėpusiems gelbėtojams, – liko didžiulės spragos šioje labai svarbioje holokausto istoriografijos dalyje. Tačiau ir paminėti žydų gelbėjimo aptariamuose valsčiuose pavyzdžiai patvirtina istorikės Dalios Kuodytės mintį, jog „Lietuvoje žinomi žydų gelbėjimo atvejai neleidžia teigti, kad gelbėtojų buvo „keletas“ ar „mažai“, kaip teigiama ne vienoje knygoje, enciklopedijose ir pan.“¹²⁷

KITI KLAUSIMAI

Lieka neaišku, kuris nacių operatyvinis padalinys persekiojo ir žudė Kelmės ir Vaiguvos žydus. Kur buvo laikinoji to padalinio

buveinė – Šiauliuose, Raseiniuose ar kur kitur? Koks buvo su tais operatyvininkais bendradarbiavusių vokiečių karinių struktūrų ir nacių okupacinės civilinės valdžios vaidmuo persekiojant ir žudant žydus? Kieno įsakymu ar leidimu Kelmės geto žydus kankino *vermacht* kareiviai? Beveik nieko nežinoma apie getą Kelmės dvare prižiūrėjusį vokiečių komendantą. Pagaliau svarbu ir kokia buvo lietuvių laikinosios, o paskui – ir nacių patvirtintos vietos savivaldos (apskrities ir valsčiaus lygio) pareigūnų kaltės dalis vykdant nukreiptus prieš žydus nacių nurodymus. Dar nepavyko aptikti žinių apie žydo F. Kafemano, kuris XIX a. pabaigoje valdė 200 ha Gaštynų dvarą (6 km nuo Kelmės)¹²⁸, palikuonio (turbūt sūnaus) vaidmenį 1941 m. vasaros įvykiuose. Mat šis asmuo (be vardo) buvo įrašytas į Lietuvos žydų Izraelyje asociacijos sudarytą „Melamedo sąrašą“ tarp Raseinių apskrities nusikaltėlių, dalyvavusių vykdant holokausto veiksmus. Vėliau tas Lietuvos žydų Izraelyje asociacijos sudarytas sąrašas, sulaukęs neigiamų vertinimų Lietuvoje, iš asociacijos interneto svetainės buvo pašalintas. Iš baudžiamųjų bylų neaiškus kai kurių nusikaltėlių, patekusių į nacių pinkles veiksmuose prieš žydus, vaidmuo. Kadangi bylos buvo falsifikuojamos, ir dabar nežinia, kas iš kai kurių nacių talkininkų buvo žydų žudikai, kas tik atliko sargybinių funkcijas prie geto, varant žydus į darbus ar konvojuojant į egzekucijos vietą, o ką holokausto nusi-kaltėliais padarė kontržvalgybos „Smerš“, NKVD, NKGB (MGB) tardytojai. Tarp neatsakytų klausimų – ir masinių žudynių vietoje prie Kelmės bei kitur nužudytų žydų skaičius, ir kitos statistikos problemos. Be to, dėl ribotos apimties straipsnyje nebuvo galima pateikti daugiau holokausto Kelmės ir Vaiguvos valsčiuose faktų ir jų vertinimų. Kita vertus, be vokiečių civilinės valdžios, operatyvinių grupių, *vermacht* komen-

dantūrų veiklos ir žinybinių ar bendrojo pobūdžio susirašinėjimo dokumentų, esančių užsienio šalių archyvuose, bus sunku atsakyti į tyrimo metu atsiradusius klausimus, patvirtinti ar paneigti kilusias holokausto vyksmo Žemaitijoje arba kitame didesniame ar mažesniame Lietuvos areale prielaidas. O aptikti nauji šaltiniai ir patikimi faktai leis geriau atskleisti Lietuvos žydų tragedijos ypatumus Vidurio ir Rytų Europos holokausto istorijos kontekste, įgalins atsakyti iš knygos į knygą perrašomų abejotinų faktų ir vertinimo stereotipų, padės atskleisti žydų bendruomenių sunaikinimo aplinkybes tose vietovėse, valsčiuose ir apskrityse, apie kurias mūsų valstybės archyvuose išliko mažai medžiagos.

IŠVADOS

1941 m. birželio 23–24 d. Kelmėje būta antisovietinio Birželio sukilimo apraiškų. Nemažai abiejų valsčių vyrų, daugiausia buvusių Šaulių sąjungos narių, pradėjo telktis į sukilėlių (savarankių apsauginių) būrius ir grupes (valstybės ir žmonių turtui saugoti, raudonarmiečiams sulaikyti ir nunginkluoti ir kt.) iki vermachtui įžengiant į minimas vietas. Daug Kelmės žydų namų sudegė 1941 m. birželio 24 d., kai miestą padegė atsitraukiantys raudonarmiečiai. Vadovaudamiesi tuo pačiu savo vadovybės įsakymu, jie sudegino ir Kražių miestelį. Todėl Kelmės miesto žydų bendruomenė daugiau kaip mėnesį buvo išsklaidyta keliose vietose, šimtai glaudėsi buvusiuose žydų ūkiuose, iš kurių penki virto stovyklomis (mažaisiais getais). Pagrindinis getas, kurio komendantas buvo vokiečių, veikė Kelmės dvare. Iš pradžių jame daugiausia buvo kalinami vyrai. Juos kankino ir iš jų tyčiojosi ne tik antisemitiškumu pasižymėję nacių talkininkai lietuviai, bet ir kurį laiką Kel-

mėje stovėjusio nedidelio vokiečių dalinio kareiviai.

Naciai žydus diskriminavo, rengė jų žudynes ir žudė veikdami slapta. Jie stengėsi maskuoti savo pareigūnų ir profesionalių žudikų vokiečių dalyvavimą veiksmuose prieš žydus. Daugelis Kelmės valsčiaus žydų buvo išžudyti per pirmąją masinę 1941 m. liepos 29 d. egzekuciją. Rugpjūčio 22 d. (tą dieną vyko ir kaimyninių Nemakščių ir Viduklės žydų skerdynės) naciai įvykdė antrą masinę egzekuciją, per kurią taip pat sušaudė iš Vaiguvo pastotėmis suvežtus apie 70 žydų vyrų ir moterų. Straipsnio autoriaus vertinimu, ta žudynių vieta tapo 1250–1300 abiejų valsčių žydų kapu. 1941 m. Kelmės žydai po kelis ar pavieniui buvo šaudomi ir Kelmės žydų kapinėse, Aukšmiškio miške ir kitur. 1941 m. spalio 2 d. abiejų valsčių žydų nužudyta Žagarėje (Šiaulių aps.). Žydams diskriminuoti, izoliuoti nuo kitų tautybių žmonių, jiems konvojuoti į prievartos darbus ir žudynių vietą bei pačiai egzekucijai vykdyti nacių pareigūnai stengėsi panaudoti vietos vyrus. Tai naciams iš dalies pavyko. Buvo lietuvių (vadinamų baltaraiščiais, pagalbiniais policininkais ir pan.), kurie dalyvavo ne tik pradinuose holokausto etapuose kaip žydų sargybiniai, bet ir šaudė buvusius savo kaimynus žydus. Tam tikras organizacinės funkcijos naciai primetė ir 1941 m. vasarą veikusiai valsčių laikinajai savivaldai ir policijai.

Nemažai Kelmės žydų, išvengusių 1941 m. žudynių, sulaukė nacių okupacijos pabaigos. Tai buvo įmanoma padedant juos slėpusiems ir kitaip gelbėjusiems lietuviams, kurie nepaisė už tokią veiklą grėsusio kalėjimo, konclagerio ar net mirties bausmės. Iš Vaiguvo žydų per nacių okupaciją išsislapsė, atrodo, tik dvi merginos. Neabejotinai galima teigti, kad žydų gelbėtojų buvo kur kas daugiau nei asmenų, padėjusių naciams vykdyti holokaustą.

Nuorodos

¹ Žr. 1941 m. spalio 15 d. V. Štalekerio (W. Stahlecker) parengtos A operatyvinės grupės ataskaitą, *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, Vilnius, 1973, p. 20.

² S. Buchaveckas, „Kražių valsčiaus žydų bendruomenės žūtis 1941 m.: kai kurie faktai, problemos, atsakymai, likę klausimai“, *Genocidas ir rezistencija*, 2009, Nr. 2(26), p. 38; To paties, „Holokaustas Raseinių apskrityje: Viduklės valsčiaus žydų bendruomenės sunaikinimas (1941 m. birželis–rugpjūtis)“, *ibid.*, 2010, Nr. 1(27), p. 69; To paties, „Holokaustas Raseinių apskrityje: Nemakšių valsčiaus žydų žūtis“, *ibid.*, Nr. 2(28), p. 31.

³ *Kelmės kraštas*, Vilnius, 1997.

⁴ *Kelme – an Uprooted Tree (Lithuania)*, Tel Aviv, 1993.

⁵ *Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, t. 2, Vilnius, 1968, p. 119; *Lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, t. 2, Vilnius, 1968, p. 422; *Tarybinė lietuviškoji enciklopedija*, t. 2, Vilnius, 1986, p. 289; *Lietuvių enciklopedija*, t. 11, Boston, 1957, p. 345; *Mūsų Lietuva*, d. 4, Vilnius, 1991, p. 525–528.

⁶ *Ibid.*, p. 534.

⁷ *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 9, Vilnius, 2006, p. 714.

⁸ *Mass Murder Sites and Dates*, Lietuvos žydų Izraelyje asociacijos interneto svetainė.

⁹ 1765 m. žydų kahalų surašymas, Lietuvos valstybinis istorijos archyvas (toliau – LVIA), f. SA, b. 3738, l. 177–181; 1784 m. žydų kahalų surašymas, *ibid.*, b. 3754, l. 507–508.

¹⁰ D. Levin, *Trumpa žydų istorija Lietuvoje*, Vilnius, 2000, p. 27.

¹¹ *Kelme – an Uprooted Tree (Lithuania)*, p. 3–8.

¹² *Ibid.*, p. 1.

¹³ Mikalinos Lukonienės (g. 1917 m.) atsiminimai, užrašyti V. Lukono 2003 m., Kelmės krašto muziejus (toliau – KKM).

¹⁴ Zofijos Kuprienės atsiminimai (1981 m. sausio 16 d. laiškas, atrodo, rašytas Vaclovui Rimkui), *ibid.*

¹⁵ Raseinių aps. viršininko 1936 m. birželio 20 d. raštas Švietimo ministerijos Kultūros reikalų departamentui, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. 391, ap. 4, b. 604, l. 220.

¹⁶ Kelmės vls. savivaldybės 1937 m. vasario 24 d. raštas Raseinių aps. valdybai, *ibid.*, f. 379, ap. 3, b. 28a, l. 162.

¹⁷ 1939–1940 m. m. pradžios mokyklų lankymo apyskaitos, *ibid.*, f. 391, ap. 3, b. 1746, l. 29, 85, 87, 206, 236.

¹⁸ Kelmės progimnazijos 1938 m. apyskaita (1938 m. pabaiga), *ibid.*, ap. 2, b. 2554, l. 5–9.

¹⁹ *Lietuvos apgyventos vietos. Pirmojo visuotinio jo Lietuvos gyventojų 1923 m. surašymo duomenys*, Kaunas, 1925, p. 91.

²⁰ Kelmės vls. savivaldybės 1937 m. vasario 24 d. raštas Raseinių aps. valdybai, LCVA, f. 379, ap. 3, b. 28a, l. 162.

²¹ *Lietuvių enciklopedija*, t. 11, p. 345.

²² D. Levin, *op. cit.*, p. 149.

²³ Min. Z. Kuprienės atsiminimai.

²⁴ Min. M. Lukonienės atsiminimai.

²⁵ A. Žemecko 1948 m. balandžio 15 d. apklausos protokolas, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 58, b. 9594/3, l. 30; Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus interneto svetainė, <http://www.jmuseum.lt>; *Kelme – an Uprooted Tree (Lithuania)*, p. 18–21.

²⁶ *Ibid.*, p. 15–20, 74–121; min. Z. Kuprienės atsiminimai.

²⁷ Vytauto Pikturnos (g. 1930 m.) atsiminimai, užrašyti S. Buchavecko 2011 m.; min. M. Lukonienės ir Z. Kuprienės atsiminimai.

²⁸ *Ibid.*

²⁹ *Lietuvių enciklopedija*, t. 11, p. 345.

³⁰ Šiaulių aps. valdybos 1937 m. gruodžio 17 d. posėdžio protokolo ištrauka, LCVA, f. 862, ap. 1, b. 3584, l. 5.

³¹ Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministro S. Leono 1939 m. sausio 10 d. įsakymo nuorašas, *ibid.*, l. 11.

³² Lietuvos SSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1940 m. spalio 22 d. įsakas dėl panaikinto Šiaulių apskrities Vaiguvos valsčiaus atkūrimo, *ibid.*, l. 71.

³³ 1765 m. žydų kahalų surašymas, LVIA, f. SA, b. 3738, l. 192; 1784 m. žydų kahalų surašymas, *ibid.*, b. 3754, l. 511.

³⁴ *Kelmės kraštas*, p. 330.

³⁵ A. Eidintas, „Vaiguviškės Z. Zaksaitės iš(si)gelbėjimo istorija“, <http://www.lrytas.lt>.

³⁶ *Lietuvos apgyventos vietos. Pirmojo visuotinio jo Lietuvos gyventojų 1923 m. surašymo duomenys*, p. 93, 339.

³⁷ A. Eidintas, *op. cit.*; *Mass Murder Sites and Dates*.

³⁸ 1939–1940 m. m. Vaiguvos pradžios mokyklų

lankymo apyskaita, LCVA, f. 391, ap. 3, b. 1750, l. 14.

³⁹ V. Nartautas, „Nuvertę ponų jungą...“, *Komunistinis žodis*, 1985, liepos 18; *Kelmės kraštas*, p. 136.

⁴⁰ V. Gurskis, „Kelmės pagrindininkai“, *Laisvės kovų archyvas*, Nr. 19, Kaunas, 1996, p. 175.

⁴¹ D. Levin, *Trumpa žydų istorija Lietuvoje*, p. 149.

⁴² A. Eidintas, op. cit.

⁴³ 1940–1941 m. m. Raseinių aps. pradžios mokyklų mokytojų sąrašas, LCVA, f. 391, ap. 6, b. 502, l. 77.

⁴⁴ Zofijos Kančiauskaitės-Kuprienės atsiminimai, rašyti 1965 m., KKM.

⁴⁵ V. Gurskis, op. cit., p. 174–175.

⁴⁶ *1941–1952 metų Lietuvos tremtiniai*, t. 1, Vilnius, 1993, p. 330–355; *Bičiulis*, 1991, rugsėjo 18, 21.

⁴⁷ J. Vadeikis, „Siaubinga vasara“, *Komunistinis žodis*, 1957, birželio 15.

⁴⁸ V. Gurskis, op. cit., p. 175.

⁴⁹ Min. V. Pikturnos atsiminimai.

⁵⁰ *Lietuvių enciklopedija*, t. 37, Boston, 1985, p. 281.

⁵¹ Min. V. Pikturnos atsiminimai.

⁵² A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupantų replėse: 1940–1944*, Vilnius, 1996, p. 114; P. Stankeras, *Lietuvių policija Antrajame pasauliniame kare*, Vilnius, 2008, p. 165.

⁵³ Tautinės darbo apsaugos nuostatai (1941 m. kovo 29 d.), LCVA, f. 1398, ap. 1, b. 1, l. 99–101.

⁵⁴ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 61, 276; Eltos fondas, Lietuvos mokslų akademijos Centrinės bibliotekos Retų spaudinių skyrius, f. 222, b. 1754, l. 5–14; A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva*, Vilnius, 1998, p. 37.

⁵⁵ S. Buchaveckas, „Holokaustas Raseinių apskrityje: Nemakščių valsčiaus žydų žūtis“, p. 36–38.

⁵⁶ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 61, 276.

⁵⁷ Įvairūs šaltiniai.

⁵⁸ P. Meškausko 1945 m. liepos 28 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 27740, l. 11.

⁵⁹ 1941 m. policijos raportai (Raseinių apskritis, p. 81), LGGRTC Vardyno skyrius.

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ *Lietuvių enciklopedija*, t. 37, p. 281.

⁶² P. Meškausko 1945 m. liepos 28 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 27740, l. 11.

⁶³ V. Gurskis, op. cit., p. 175.

⁶⁴ Min. V. Pikturnos atsiminimai.

⁶⁵ Įvairūs šaltiniai.

⁶⁶ M. Jakubaičio 1945 m. balandžio 9 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 734/3, l. 10.

⁶⁷ *Kelme – an Uprooted Tree (Lithuania)*, p. 112.

⁶⁸ Ibid., p. 52; Min. Z. Kuprienės atsiminimai.

⁶⁹ Pašvitinio vls. savivaldybės 1941 m. liepos 3 d. raštas Šiaulių aps. viršininkui, LCVA, f. R-1099, ap. 1, b. 9, l. 5.

⁷⁰ P. Sutulos 1946 m. sausio 20 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 30691/3, l. 13.

⁷¹ Vaiguvo vls. savivaldybės 1941 m. liepos 14 d. pareiškimas Šiaulių aps. viršininkui, LCVA, f. R-1099, ap. 1, b. 9, l. 12.

⁷² Ibid.; J. Armalio 1946 m. gegužės 6 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 30691/3, l. 38.

⁷³ <http://www.jmuseum.lt>; *Kelme – an Uprooted Tree (Lithuania)*, p. 52.

⁷⁴ Įvairūs šaltiniai.

⁷⁵ M. Jakubaičio 1945 m. balandžio 9 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 734/3, l. 10.

⁷⁶ P. Marcinkaus 1944 m. spalio 21 d. apklausos protokolas, ibid., b. P-15303, l. 52–53.

⁷⁷ *Kelme – an Uprooted Tree (Lithuania)*, p. 66.

⁷⁸ Ibid., p. 70.

⁷⁹ S. Buchaveckas, „Holokaustas Raseinių apskrityje: Nemakščių valsčiaus žydų žūtis“, p. 43–44.

⁸⁰ *Kelme – an Uprooted Tree (Lithuania)*, p. 69.

⁸¹ M. Jakubaičio, P. Marcinkaus ir kitų asmenų parodymai.

⁸² *Kelme – an Uprooted Tree (Lithuania)*, p. 46.

⁸³ Įvairūs šaltiniai.

⁸⁴ M. Jakubaičio 1945 m. balandžio 9 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 734/3, l. 10.

⁸⁵ Ibid.

⁸⁶ J. Mongirdo 1948 m. kovo 18 d. ir V. Mongirdo 1948 m. gegužės 31 d. apklausų protokolai, ibid., b. 9594/3, l. 3, 44.

⁸⁷ Įvairūs šaltiniai.

⁸⁸ K. Stonio 1946 m. kovo 10 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 22516/3, l. 11.

⁸⁹ Įvairūs šaltiniai.

⁹⁰ A. Žemecko 1948 m. kovo 10 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 9594/3, l. 20.

⁹¹ Min. A. Žemecko, M. Jakubaičio ir kitų asmenų parodymai.

⁹² *Kelme – an Uprooted Tree (Lithuania)*, p. 83.

⁹³ A. Žemecko 1948 m. balandžio 3 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 9594/3, l. 13–19.

⁹⁴ M. Jakubaičio 1945 m. balandžio 13 d. ir

A. Žemecko 1948 m. balandžio 3 d. apklausų protokolas, *ibid.*, b. 734/3, l. 11; b. 9594/3, l. 19–20.

⁹⁵ *Ibid.*, l. 19.

⁹⁶ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 401.

⁹⁷ V. Piktarnos informacija.

⁹⁸ M. Šafiro 1947 m. birželio 16 d. liudijimas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15303, l. 204.

⁹⁹ <http://www.jmuseum.lt>.

¹⁰⁰ Įvairūs šaltiniai.

¹⁰¹ A. Eidintas, *op. cit.*; A. Jokšo 1951 m. kovo 6 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 23082/3, l. 65.

¹⁰² *Ibid.*

¹⁰³ K. Stonio 1946 m. kovo 10 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 22516/3, l. 11.

¹⁰⁴ P. Sutulos 1946 m. sausio 20 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 30691/3, l. 20; J. Armalio 1946 m. gegužės 7 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 40.

¹⁰⁵ K. Lenciaus 1945 m. sausio 8 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 31296/3, l. 15.

¹⁰⁶ P. Kasparo 1945 m. sausio 8 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 31.

¹⁰⁷ *Kelmės kraštas*, p. 334; A. Eidintas, *op. cit.*

¹⁰⁸ S. Buchaveckas, „Lietuvos inteligentijos vaidmuo gelbstint žydus nacių okupacijos metais“, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 14, 1999, p. 237.

¹⁰⁹ V. Laucius, „Tave vis tiek tuojau sušaudys“, *Kalvotoji Žemaitija*, 1995, rugsėjo 5.

¹¹⁰ *Ibid.*

¹¹¹ Min. Z. Kuprienės atsiminimai.

¹¹² *Ibid.*

¹¹³ Min. Z. Kuprienės atsiminimai.

¹¹⁴ <http://www.jmuseum.lt>.

¹¹⁵ *Ibid.*

¹¹⁶ *Ibid.*; A. Eidintas, *op. cit.*

¹¹⁷ *Išgelbėję pasaulį... Žydų gelbėjimas Lietuvoje (1941–1944)*, Vilnius, 2001, p. 166.

¹¹⁸ *Ibid.*, p. 200.

¹¹⁹ *Ibid.*, p. 199.

¹²⁰ V. Sakaitė, „Žydų gelbėjimas“, *Genocidas ir rezistencija*, 1998, Nr. 2(4), p. 89.

¹²¹ „Ekspozitai pasakoja apie kovas“, *Tiesa*, 1965, sausio 17.

¹²² A. Eidintas, *Lietuvos žydų žudynių byla*, Vilnius, 2001, p. 179.

¹²³ <http://www.jmuseum.lt>.

¹²⁴ A. Eidintas, „Vaiguviškės Z. Zaksaitės iš(si)gelbėjimo istorija“.

¹²⁵ Min. V. Piktarnos atsiminimai.

¹²⁶ *Išgelbėję pasaulį... Žydų gelbėjimas Lietuvoje (1941–1944)*, p. 206–207.

¹²⁷ *Ibid.*, p. 30.

¹²⁸ Žydai Kelmėje, <http://www.jggimnazija.lm/lt/zydai/kelme>.

Gauta 2011 03 16
Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, Vilnius

Stanislovas Buchaveckas

KELMĖ AND VAIGUVA JEWISH COMMUNITIES AND THEIR PERISHING IN 1941

Summary

It is believed that Jews settled in Kelmė in the 15th century and in Vaiguva in the 18th century. In 1897, 2,710 of the 3,914 residents of Kelmė were Jews. In the 20th century, the Kelmė Jewish community shrank, but the town continued to remain an important centre of Jewish (Litvak) culture. In 1937, 1,302 of the 3,599 residents of the town were Jews. The town had a rabbinical school and five synagogues and houses of worship. Prior to the Germany-USSR war, Kelmė (Raseiniai County) may have had approximately 1,350 Jews, while there were over 1,400 Jews in the entire volost, in which a number of Jews were engaged in agriculture. Over the years in the 20th century, the number of Jews

living in Vaiguva (Šiauliai County) decreased from 137 (in 1923) to 90–100 (in 1940). Bolshevik-implemented nationalisation and other 'socialist reforms' undertaken during the Soviet occupation in 1940–1941 caused great suffering not only for Lithuanians but for Jews as well. Jews were particularly offended by the Bolshevik interference in spiritual matters connected with synagogues and teaching at private schools.

At the beginning of the Germany-USSR war, numerous males joined rebel (independent guardsmen) groups (intended to protect state and private property, detain and disarm Red Army soldiers, etc.) until the Wehrmacht

entered both volosts (it entered Kelmė on 25 June). Archive materials shows that the rebels began to be called partisans only later, and it seems that this name was given to them by the Nazis who occupied Lithuania. In this manner, the Nazis unified the names of groups of Lithuanians who were fighting against the failing Bolshevik rule.

A number of Jews' houses in Kelmė were burned down on 24 June 1941, when the town was set on fire by retreating Red Army troops (they also burned the town of Kražiai). This is why the Jewish community of the town was dispersed in several locations for more than a month. Hundreds of people found asylum on former Jewish farms, five of which were turned into camps (minor ghettos). The main ghetto commanded by a German officer was arranged on the Kelmė estate.

Most Jews of Kelmė Volost were massacred 0.5 km away from Kelmė estate (and ghetto) during two mass executions: on 29 July (most executors were Germans) and on 22 August (most executors were Lithuanians). About 70 Vaiguva Jews were also shot during these executions. The place of the executions became the grave for 1,250 to 1,300 Jews from both volosts. Shooting of small groups or individual Jews was also carried out in the Kelmė Jewish cemetery, in the forest of Aukšmiškis, and in other locations. Jews from both volosts were also executed on 2 October 1941 in Žagarė (Šiauliai County).

The Nazis discriminated against Jews, isolated them, and killed them while trying to mask the involvement of their officers – professional German murderers – by attracting local men. To a certain extent, the Nazis did succeed in this. There were some Lithuanians (the so-called White Armbands, auxiliary police officers, etc.) who were

not only involved in the initial stages of the Holocaust as guardsmen but who also took part in the shooting of their former Jewish neighbours. The Nazis also assigned certain organisational functions associated with the Holocaust to the temporary volost governments and police that operated in the summer of 1941. The Nazis turned Lithuania (as well as Latvia) into a testing field where the 'technologies' of mass executions were tested (prior to that, the Nazis were satisfied with Jews suffering in ghettos, occasional executions, and pogroms).

A number of Kelmė Jews who escaped the 1941 executions survived to the end of the Nazi occupation. This was possible thanks to Lithuanians who hid Jews or provided them with other assistance and who did not fear imprisonment, concentration camps, or even the death penalty imposed for such activities. It seems that, of Vaiguva Jews, only two girls survived the Nazi occupation.

Many unanswered questions remain. It is not clear what special Nazi squads persecuted and executed the Jews of Kelmė and Vaiguva. What was the role in this of the German military and occupying civil authorities? Who passed the order or gave permission to Wehrmacht soldiers to torture the Jews in the Kelmė ghetto? What was the share of guilt of the Lithuanian provisional and later Nazi-approved local governments (of county and volost levels) in the execution of Nazi orders directed against Jews? To answer these questions, we need to analyse the documents and correspondence of German civil authorities, intelligence groups, Wehrmacht commandant offices and departments, as well as general documents which are available in foreign archives.